

OSMANLI'NIN SON DÖNEMİNDE YAYGIN DİN EĞİTİMİNDE VAAZ VE VAİZLİK

Dr. Recai Doğan*

GİRİŞ

Bu araştırmada, bugüne kadar bazı araştırmalarda¹ birçok yönleri üzerinde durulan vaaz ve vaizlik konusuna, günümüz vaaz ve vaizlik ile ilgili problemlerin daha iyi anlaşılmasına ışık tutacak olan Osmanlı'nın son döneminde özellikle de II. Meşrutiyet döneminde yapılan tartışmalar açısından yaklaşılmaya çalışılmıştır. Hemen her konuda bir laboratuvar görünümünde olan İkinci Meşrutiyet, vaaz ve vaizlik konusunda da gerek süreli mecmualarda ve gazetelerde gerek müstakil eserlerde daha önceki dönemlere göre en çok tartışmanın yapıldığı ve gerekse de yetkili mercilerce kanunname, nizamname ve layiha yoluyla tedbirlerin alındığı, hatta mesleğinde uzman vâiz yetiştirmeye yönelik medreselerin açıldığı bir devir olmuştur. İslamiyet'in dışında-

* Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Araştırma Görevlisi.

1 Vaaz ve vaizlikle ilgili yapılan araştırmalar daha çok günümüz problemlerine yöneliktir. Bu tür araştırmalarda tarihi gelişim açısından vaaz ve vaizlik, bir giriş mahiyetinde olmak üzere ve daha çok Medrese'l-Vâizin'in ön plana alındığı veya Hadis çalışmalarını ile ilgili olarak verilmeye çalışılmıştır. Mesele bkz. Mehmet Faruk Bayraktar, *Türkiye'de Vaizlik*, Marmara Üniversitesi İlahiyat Vakfı Yayınları No. 145, İstanbul 1997, s. 17-50; Nesimi Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", *Diyanet Dergisi*, c.XXVII, S.4, Ankara 1991, s.102-112; Cemal Tosun, "İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXXVI, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997, s.179-188; Hüseyin Atay, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, Dergah yayınları, İstanbul 1983, s.308-315; Hasan Cirit, *Hadiste Vaaz, Kıssacılık ve Kussas*, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi) İstanbul 1997; Mücteba Uğur, "Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussas", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, c.XXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986, s. 291-326; Mehmet Bulut, *Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (basılmamış Doktora Tezi), Ankara 1997, s. 36-38, 214-224; Osman Ergin, *Türk Maarif Tarihi*, c.I-II, 2. Baskı, Eser Matbaası, İstanbul 1977, s.160-161.

ki dinlerin dünyaya yayılışı ve bunu yapanların yetişme ve çalışma tarzları ile bizdeki vaaz ve vaizlerin durumu mukayese edildiğinde, İslam dini için de bu yollardan gidilmesi lüzumunu herkes hatırlıyor ve ileri sürüyordu. Ancak, bunun geniş anlamda derinliğine tartışılmasını, 1908 İnkılabından sonraki serbesti sağlamış ve buna da başvurmaya imkan vermiştir. Bu anlamda, vaaz ve vaizlerin esas önem kazanmaları, II. Meşrutiyet'in kendine has siyasî, kültürel, ekonomik özellikleri içinde modernleşme fikrinin geldiği durum ve bunun eğitimdeki bir yansıması olarak vaaz ve vaizler gündemi oluşturmuş ve önceki dönemlere göre kıyaslanamayacak derecede en çok tartışılan ve fikir üretilen konulardan olmuştur.

Araştırmanın birinci el malzemesini, İkinci Meşrutiyet döneminde yayınlanan Sırat-ı Müstakim, Beyanü'l Hak, İslam Dünyası, Teârûf-i Müslimin, Ceride-i İlmiye, İslam Mecmuası, gibi mecmualarla; Tanin, Sabah vb. gazeteler ve dönemin ileri gelen ve bu konuda fikir beyan eden ilim adamlarının eserleri oluşturmaktadır. Bu materyal, vaaz ve vaizlik açısından öncelikle adı geçen kavramların birer eğitim terimi olması itibariyle pedagojik açıdan, daha sonra ise dönemin siyasî, kültürel, ekonomik özellikleri göz önüne alınarak işlenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı'nın son dönemi, vaaz ve vaizlik meselesini iyi tahlil edebilmek için dönemin özellikleri konusunda genel özellikleri itibariyle açıklama yapmak faydalı olacaktır. 1908 İnkılabı'nın belki en önemli sonucu, o zamana kadar hiç bir aşamada görülmeyen geniş kapsamlı bir tartışma devri açmış olmasıdır. 1700'lerde başlamış olan çağdaşlaşma bunalımının çözümlenecek bütün meseleleri sanki bu 1908 ile 1918 arasındaki on yılın içine sıkıştırılmıştır. Bu fikir tartışmaları çerçevesinde devlet, milliyet, ve din; aile, gelenekler ve eğitim; ekonomik kalkınma meseleleri üzerine söyleyenlerin biraz ayrıntısına girersek çözümlenememiş, belki de çözümlenemez meselelerin geriye kalışı, bize yeni bir dönemin başında değil, uzun bir sürenin artık sonunda olduğumuzu gösterecektir. 1876 Anayasası'nda yapılmak istenen ve yapılan değişiklikler, İslam dininin, devletin resmî dini olduğu maddesine değinmediği için, din-devlet arası ilişki meselesi, bir anayasa meselesi olarak değil, dolaylı bir yoldan kaçınılamayan bir mesele olarak ortaya çıkmıştır. Bu, din müessesinde yenilikler yapılması sorunu olarak zuhur etmiştir. 1908 İnkılabı'ndan sonra din alanında ıslahat veya modernleştirme gerekliliği üç ana fikir akımının birleştiği noktalardan biridir. Hepsinin başlangıç noktası şu gözlemde toplanıyordu: İslam, akıl, hatta tabii bir dindir. Fakat aslındaki halinden çıkmış, akla ve tabiat kanunlarına aykırı bazı inançlarla dolmuştur. Fakat İslam'ı, bunlardan temizleyerek saf haline döndürmek gerekir. En büyük inkılap bunu başarmak olacaktır. Fakat, saf halindeki İslam'ın niteliği, bunun dünyevî hayat kuralları ile ilişkisi, saf hale döndürülmek üzere ne gibi müesseselerin kaldırılması veya ıslahatların yapılması gerektiği noktaları üzerinde ayrılıklar hemen

ortaya çıktı². Bu konu, en başta Şeyhülislamlığı ve medreseyi ilgilendirecekti. Böyle bir konuda devletin yarı gücünü elinde tutan din müessesesi hareketsiz kalamazdı. Eski Osmanlı geleneğinde medrese bir din kurulu değil, bir devlet kuruluşuydu ve başlıca fonksiyonu hukuk eğitimi vermektir. Halbuki şimdi din aydınlanması fikri ortaya çıkınca bu, medreselerin de modern okullar gibi modernleştirilmesi fikrine yol açtı. Medreselerin eğitiminin içine modern bilimlerin konmasıyla bu kurumlar gelenekçi bir kurul olmaktan çıkarılabilecek, İslam'ın bir akıl ve tabiat dini oluşu fikri -ki üç fikir akımı bu görüşte birleşiyorlar- gerçekleştirilmiş olacaktır. Farklı düşüncelerden gelen bu paylaşımlı görüşün etkisi altında 1909'dan başlayarak medreseleri modernleştirme işine girildi. Medreselerin mektepler gibi modernleştirilmesi fikri ve ihtisaslaşmanın bunda ağırlık kazanması daha sonra açılacak olan Medresetü'l-Vaizin ve Medresetü'l-Eimme ve'l-Huteba türünden okulların açılmasını ve dolayısıyla da buradan mezun olacakların da bu fikre hizmet edecek şekilde bir eğitimden geçmelerine yol açmıştır. Bu işe, vaazları veren vaizlerin, vaazlar konusunda eski düşünce kalıplarından farklı düşünmeleri sonucunu getirecekti. Yani vaaz edecek olan vaizler, bu konuda da çağın gereklerine göre bir eğitim sürecinden geçeceklerdi. Bu, halka gitmenin ki, bu hareket halkın ekonomi, eğitim, sağlık... gibi alanlarda ufkunun açılıp cehaletten kurtarılması demektir ve bunu sağlamanın esas yolu olarak ise bahsedilen üç fikir akımının birleştiği ortak nokta olan İslam'ın mani-i terakki değil, saik-i terakki olduğunun gösterilmesi, yeniliklerin önünde İslam'ın bir engel olarak durmaması, yeniliklerin başarılmasında din gücünden yararlanmanın vb. bir sonucuydu. Bunların hiç birisi ilmihal muhtevası taşıyan, halka fakr ve zühd hayatı tavsiye eden vaaz kitapları ve bunları halka anlatan klasik vaiz prototipi ile başarılamazdı.

Yukarıda anlatılan özellikleri yanında ve bu gelişmelere paralel olarak İkinci Meşrutiyet dönemi, medreseler ve medreselerde din görevlisi yetiştirilmesi bakımından önemli gelişmelere sahne olması bakımından da bir özellik taşır. İkinci Meşrutiyet medreselerinin bu anlamda iki özelliği vardır. Birincisi, çeşitli kademelerdeki din görevlilerinin medreseden yetiştirileceğinin artık bizzat medrese nizamname ve ka-

2 Bu konularada dönemin hemen her yayın organında aşırı uçlar dışında bu tür cümleleri bulmak mümkündür. Mesela bkz. Bkz. Celal Nuri, "İslam'da Vucub-ı Teceddüd 2", *İçtihad*, No.40, 1 Şubat 1327, s. 983-989; Sâti' Bey, "Medeniyyet-i İslâmiye", *Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası*, No.11, 1 Nisan 1327, s.181-189; M. Şemseddin, *Zülmekten Nura*, İkinci tabı, Şebülürreşad Kütüphanesi: 6, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1331; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1332. Bu konularda derli toplu bilgi için bkz. Tark Zafer Tunaya, *İslamcılık Cereyanı*, Baha Matbaası, İstanbul 1962; Tark Zafer Tunaya, *Türkiye'nin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri*, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960; İsmail Kara, *İslamcuların Siyasi Görüşleri*, İz Yayıncılık, İstanbul 1994; Tark Zafer Tunaya, "Ämme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garbcılık' Cereyanı", *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası*, c.XIV, S.3-4, İstanbul 1948, s. 585-630.

nunlarında yer almış olması ikincisi ise, yukarıda modernleşmenin ve din aydınlanmasının bir sonucu olarak ortaya çıktığı belirtilen medreseler dışında yeni bazı medreselerin ortaya çıkmış olmasıdır. Yeni açılan medreseler, günümüz de Diyanet organizasyonu içerisinde de görev yapmakta olan iki grubu; imam-hatip, müezzin ve vaizleri yetiştirmeyi hedeflemiştir. Ayrıca yeni öğretim kurumları Meşihat makamına değil, imam-hatip, müezzin ve vaizlere geniş istihdam alanları sağlayan Evkaf-ı Hümayun Nezareti'ne bağlıdır³.

Peki II. Meşrutiyet döneminde acaba vaaz ve vaizler niçin bu kadar gündeme getirilmiş ve ıslahı yolunda bu kadar öneriler ve çalışmalar yapılmıştır? Aslında bu soruya, aşağıda vaazların önem kazanması ve vaazların kullanılış amaçları adlı kısımlarda açık bir cevap bulabilmek mümkündür. Ancak onların yanı sıra ve onların tümünü de kapsayacak özellikte olması itibariyle özellikle birisi medreselerle diğeri de din ile ilgili olan iki hususu yeniden belirginleştirmekte konunun anlaşılması açısından yarar vardır. Birincisi, Osmanlı Devleti'nin duraklama, gerileme ve çöküş dönemlerini, devletin bütün kurum ve kuruluşları ile birlikte yaşayan medreseler, son zamanlarında artık istenen düzeyde eleman yetiştiremez duruma gelmişlerdir. İstenilen düzeyde yetiştirilemeyen bu elemanlara, tabii olarak vaizler de katılmışlardır. Dolayısıyla, daha önceki dönemlerde şikayet konusu olan hususlar⁴, tefsir ve hadis kitaplarını anlayıp anlatabilecek ehliyetinde olmayan ve halkın seviyesine ve ihtiyaçlarına cevap veremeyen vaizlerin artması, o dönemde daha sık tartışılır olmuştur. İkincisi ise, dönemin en önemli bir özelliği olan sıkıntıları serbestçe tartışabilmenin getirdiği bir rahatlığın sonucu olarak, çöküşe çare arayan Osmanlı aydınının, kurtuluşa götürececek dinamiklerden en önemlilerinden birinin din olduğunu kavramış ve din konusunda milleti aydınlatacaklardan bir grubu oluşturacak olan vaizlerin bu işi doğru olarak ve en güzel şekilde yapabilmeleri için çareler aramaya koyulmuş olmalarıdır. Burada bu iki husustan ayrı olarak o dönemde sık sık üzerinde durulan bir husus olarak Batı'dan gelen ve Osmanlı ülkesinde faaliyet gösteren misyonerlerin çalışmalarının ve bunda başarılı oluşlarının da vaaz ve vaizlerle ilgili tartışmaları ve uygulamaları yönlendirdiği belirtilmelidir.

Aşağıda vaaz ve vaizlikle ilgili dönemin mecmua, gazete ve fikir adamlarının eserlerinde yer alan hususlar, konunun belli bir sistem içerisinde analiz ve sentezinin

3 "Medreseti'l-Vâizin Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s.212. Ayrıca bu konuda bkz. Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", s.65.

4 Vaaz ve vaizlerle ilgili Osmanlı son dönemden getirilen bazı eleştiriler ve çözüm-öneriler için mesela bkz. Gazali, *Ihya-i Ulumi'd-Din*, c.III, Kahire 1968, s.152, c.IV, s.70-71; Kâtip Çelebi, *Mizanül'l-Hak Fi İhtiyari'l-Ahâk*, Milli Eğitim Bakanlığı yayınları, Haz: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1993, s.123-125; İsmail Hakkı Uzunçarşılı, *Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı*, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988, s. 86.

yapılabilmesi için belli başlıklar altında ele alınmaya çalışılmıştır. Fakat konu ile ilgili yazılıp çizilenler o kadar iç içedir ki bu tür bir çalışma metodunu zorlaştırmakta ve çok tekrara sebep olmaktadır. Yine vaazın metodu ile ilgili olan bir husus vaizle, önemi ile ilgili olan ise kullanılış amacı veya diğer bir başlıkla da ilgilidir. Fakat meselelerin bütün yönleriyle ortaya konulabilmesi bütün bunların dönemin yayın organlarının bir özelliği olan bir başlıkla değil, ayrı ayrı sistematik olarak incelenmesiyle mümkündür. Bu sebeple, araştırmada vaaz ve vaizlik meselesi biri din ve modernleşme kavramları diğeri de doğrudan vaaz ve vaizliği ilgilendiren başlıklar altında incelenmeye çalışılmıştır. Ancak bu iki başlığın muhtevalarını dönemin özelliklerini göz önüne alınca yine de kesin sınırlarla ayırabilmek mümkün değildir.

1. DİN VE MODERNLEŞME ÇERÇEVESİNDE VAAZ VE VAİZLİK

Araştırmanın bu kısmında, o dönemin en önemli kavramlarından olan din ve modernleşme kavramları çerçevesinde vaaz ve vaizlik, birbiriyle bağlantısı açısından 1-Vaazların kamuoyu oluşturma aracı olarak önem kazanmaları, 2-Vaaz yoluyla gerçekleştirilmesi hedeflenen amaçlar olmak üzere iki başlık altında işlenmiştir.

1.1. Vaazların kamuoyu oluşturma aracı olarak önem kazanmaları

Bu başlık, vaazların dönemin halka ulaşabilmede en önemli kitle iletişim aracı olma özelliğini taşıması ve o dönemin kendi karakteristiği içerisindeki kullanılış amaçları ile yakından ilişkilidir. Vaazlar İslam tarihinin hemen her döneminde dini hükümlerin anlatılması yanında, hutbeler kadar olmasa da doğrudan veya sembolik olarak siyasi muhteva da taşımıştır. Fakat iktidar ve muhalefetin, fikir akımlarının veya bizzat şahısların kendi amaçlarına ulaşmak, fikirlerini yaymak amacıyla vaaz ve bu adı taşıyan kitap ve yazılarda mücadele vermeleri, bu yolla meşrûiyet aramaları⁵ veyahut muhalefeti dinin dışına çıkmakla itham etme çabaları, Abdüh'un Abdulhamid'e sunduğu layihanın⁶ daha geniş çapta fiili olarak yakın zamanlarda ortaya çıkan ürünüdür ve halka gitme ve modernleşmenin gerektirdiklerinin bir sonucudur. Bu, parti cephesinde vaazları siyasileştirmiş, fikir veya şahıs cephesinde ise çok yönlü bir araç haline getirmiştir. II. Meşrûiyet'in ilanından sonra vaazların hem siyasi kullanım alanında hem de kullanım tarzında daha önceki dönemlerde görülmeyen bir şekilde aşağıda da değinildiği üzere büyük bir genişleme olmuş ve bunun bir sonucu olarak da

5 Vaazların kamuoyu ve meşrûiyet aracına dönüştürülmesi ile ilgili olarak bkz. Kara, s.88-93.

6 Muhammed Abdüh söz konusu ıslah projesini Sultan Abdulhamid'e bir mektupla sunmuştur. Başbakanlık Arşivi, Yıldız Tasnifi Kısım No: 18, Evrak No: 553/510, Zarf No: 93, Karton No: 38'de bulunan mektup için bkz. İhsan Süreyya Sırma, *II. Adulhamid'in İslam Birliği Siyaseti*, İstanbul 1994, s.30-54.

okuma yazmanın sınırlı olduğu ve gazetelerin halk katında itibarlı olmadığı bir ortamda özellikle hutbe ve vaazlar büyük bir önem kazanmıştır⁷. Bu sebeple, Osmanlı son dönemde vaazların birçok hususlarda bir kamuoyu oluşturma aracı olarak karşımıza çıktığını görüyoruz. Bu cümleden olarak, Osmanlı son dönemde vaazların önem kazanmalarının en önemli sebeplerinden birincisi, II. Meşrutiyet'in ilanından sonra, özellikle İttihat ve Terakki kulüplerinde ulema tarafından verilen ve talebe-i ulumun da dinleyici olarak katıldığı dersler, zaman zaman vaaz ve ilmihal bilgilerinin aktarımına dönüştürülerek esas itibarıyla "*ahkam-ı meşrûiyet*"i dini bir muhteva ile öğretmek ve benimsetmek için kullanılıyordu.

İkincisi Mehmed Akif'in, Abdürreşid İbrahim'in dilinden anlattığı ve ceridenin vaaz yerine geçmesi, matbuatın en yüksek vaaz kürsüsü olarak algılanmasıdır⁸. Bu, vaazın halk nezdindeki etkinliğinin bir sonucu olarak cami dışındaki almış olduğu bir şekildir.

Üçüncüsü, ikinci maddeden de önemli bir gelişme olarak bizzat camide dini bir faaliyet olarak yapılan vaazların gazete ve dergiden daha etkili görülmesidir. Her ne kadar eskisi kadar olmasa da yine de alimlerin halkın yanında değerleri ve önemli bir yeri olduğunu belirten Abdürreşid İbrahim, o dönem matbuatının istenilen seviyede olmaması ve halkın okur yazarlık düzeyinin düşük olması sebebiyle, ulemanın halka gerek siyasi ve idari işleri gerekse hale ve istikbale ait durumları anlatmak suretiyle onları bilgilendirmelerinin ve düşmanların hilelerinden kurtarmalarının en büyük vazifeleri olduğunu söylemektedir⁹. Bu anlamda, halka gitme hareketinin başarıya ulaşması, ancak halk üzerinde bu kadar tesir yapabilen bir vasıta olan vaaz ve vaizler yoluyla mümkün olabilirdi¹⁰.

7 Bkz. "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l-Hak*, c.II, Adet 39,7 Şaban 1327-10 Ağustos 1325, s. 878.

8 Bir cerideyle hemen başlayıverdim va'za.

Zaten en başlıca yol halkı budur ikaza.

Medeniyetteki insanlar için matbuat,

Şimdi kürsilerin en yükseği. Lakin heyhat. Bkz. Mehmed Akif, Safahat, İkinci Kitap Süleymaniye Kürsüsünde, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996 s. 195.

9 Abdürreşid İbrahim Efendi, "Müslümanları Kim Uyandıracak?..", *Strat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 98, 14 Recep 328-8 Temmuz 326, s. 343-344.

10 Bkz. Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l Hak*, c.VII, Adet 174, 20 Ramazan 1330-20 Ağustos 1328, s. 3052; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s.264-265. Vaazların halk üzerinde niçin gazete ve dergilerden daha etkili olduğunu anlatan şu ifadeler oldukça ilginçtir: "Muhariratin tesiri tabakat-ı milletin yüksekleri için daha şamil ise de, kavmiyetin menbalarına doğru gittikçe alçalan tabakat-ı avam bu kuvvetten istifade edemezler. Bilhassa telkin-i maarifi mutekadat-ı diniyesine bir tecavüz gibi telakki eden bazı tabakalarımız vardır ki, bu feyz ve nur kitabelerinden hiç faydalanamazlar." (C.F) "Vaaz-Vaizler", *Beyanü'l Hak*, c.VII, Adet 175, 27 Ramazan 1330-27 Ağustos 1328, s.3072-3073.)

Dördüncüsü, Halka dinin, içtimai yorumunu anlatmanın en iyi vasıtalarından birisinin de vaazlar kabul edilmesidir¹¹. Dinin bu yorumu, o dönemin bir ürünü olmasına rağmen, kamuoyu oluşturmada öne çıkan kavramların zenginleştirilmesi açısından daha çok önem kazanmış ve vaazlar bu açıdan değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Sonucu olarak ise, vaazların, başta medeniyet ve terakkinin önündeki dini muhtevalı engellerin kaldırılması olmak üzere, kullanılış amaçları ile de doğru orantılı olarak, modernleşmenin başarılabilmesinde yani yapılanların halk tarafından benimsenip uygulanmasında dinden olabildiğince yararlanmaktır. Burada önemli olan vaazların istenilene ulaşmada en önemli bir araç haline gelmesidir¹².

1.2. Vaazların kullanılış amaçları

Osmanlı son dönemde önem kazanan vaazlar, bu önemlerine binaen birbiriyle bağlantılı olan bir kısmı din, diğer bir kısmı ise modernleşme kavramları ile ilgili ve ya başka bir ifade ile siyasi, ekonomik, toplumsal, pedagojik ve dinî-ahlaki olarak nitelendirilebilecek aşağıdaki amaçları gerçekleştirmede bir araç olarak kullanılmışlardır. Dikkat edilirse bunlar eğitimin evrensel amaçlarıdır. Bir eğitim vasıtası olarak vaazlardan adı geçen amaçların gerçekleşmesinde yararlanılmaya çalışılmıştır. Burada vaazlar yoluyla gerçekleştirilmek istenilen amaçların daha açık olarak incelenebilmesi için ikinci tür sınıflandırılmaya gidilmiştir.

1.2.1. Vaazlar vasıtasıyla gerçekleştirilmesi istenen siyasi amaçlar

Osmanlı son dönemde vaazların kamuoyu oluşturmadaki önemi ve siyasi bir içerik de kazanmasına binaen en önemli kullanılış amaçlarından birincisi, Meşrutiyet ve Meşrutiyet'in hükümlerinin halka anlatılmasıdır. Özellikle İslamcı yayın organları başta olmak üzere, yayın organlarında, Meşrutiyet için aydınların, ulemanın yapmakla yükümlü olduğu vazifeler söz konusu edilirken öncelikle halkın okuma yazma bilmediği, gazete, kitap okumadığı, şifahi yollarla bilgiler edinmeye devam ettiği, zaten yazarların da halk için Meşrutiyet'i anlatacak metinler kaleme almadıkları, bunun önemini henüz kavrayamadıkları vb. dile getirilmektedir. Mesela Beyanü'l Hakk'ın Tanin'den iktibas ederek yayınladığı Hüseyin Cahid'in "Din" başlıklı yazısında bu

11 Mehmed Akif, "Hasbihal", *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 95, 22 Cemaziyelahir 328-17 Haziran 326, s.290.

12 Bkz. Ç.Ş. (Çerkeşseyhizade Halil Halid), "İçtimaiyat: Vaazın Tesirat-ı İçtimaiyesi", *Sebilü'r-Reşad*, c.I-VIII, Adet 19-201, 26 Recep 1330-28 Haziran 1328, s. 357. Cemiyetimizin özelliklerini inceleyen Fatin de Osmanlı cemiyetinin en önemli özelliklerinden birinin "cemiyet-i diniye" olduğunu söylerken bu hususa dikkat çeker. Bkz. Fatin, "Cemiyetimiz", *Beyanü'l-Hak*, c.I, Adet 1, 9 Ramazan 326-22 Eylül 324, s.11. Bu konuda ayrıca bkz. Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye İle Hasbihal", *Beyanü'l Hak*, c.II, Adet 34, 2 Recep 1327-6 Temmuz 1325, s.796; Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, c.II, Adet 37, 23 Recep 1327-27 Temmuz 1325, s. 855; Samizade Süreyya, "Vaaz ve Vaizliğe Dair", *İslam Dünyası*, Sene 1, Adet 23, 1332/1329, s.373.

problemlere işaret edildikten sonra, konuları itibariyle ulemanın ve talebe-i ulumun Meşrutiyet'i halka benimsetmek konusunda görev üstlenebilecekleri, "din ve şeriat ile birlikte Meşrutiyet ve hürriyeti de öğretebilecekleri"¹³ vurgulanmaktadır. Bu ve benzeri metinlerde kamuoyu oluşturma, Meşrutiyet'i anlatma, benimsetme ve siyasi nüfuz sağlama, katılımı gerçekleştirme hedefleri ile birlikte muhalefeti kırma veya zayıflatma niyeti de görülmektedir. Ulemanın, talebe-i ulumun ve vaizlerin Meşrutiyet'i anlatma meselesinde yardıma çağrılmaları da daha çok ikinci konuyla ilgilidir¹⁴. Çünkü, ulemanın doğrudan halk üzerinde etkisi bulunmaktadır ve camilerde ayet ve hadislere dayanarak anlattıkları dini bir tesire sahiptir. Üç ayların yaklaşması dolayısıyla imamet, hitabet ve vaaz hizmetleri için Anadolu ve Rumeli'ye dağılacak olan talebe-i uluma nasihatlerde bulunan Mustafa Sabri Efendi, halkın kalblerini Meşrutiyet'e ısındırmak, meşruti idarenin şeriatı uygun olduğunu anlatmak, faydalarını sıralamak, Meşrutiyet ile istibdadın farklarını bile anlamayan avamın fikirlerini aydınlatmak gibi konuların da vaazlara dahil edilmesi gereği üzerinde durduktan sonra muhaliflerin etkilerinin azaltılmasına önem atfetmektedir¹⁵. Bu konu ile ilgili olarak vaizlerden vaazlarında anlatmaları istenen bir başka şey de "ahalinin hükümet-i meşrutaya itaat ve inkıyad etmesini"¹⁶ sağlamaktır¹⁷.

13 Hüseyin Cahid, "Din", *Beyanü'l-Hak*, c.II, Adet 31, 9 Cemaziyelahir 327-15 Haziran 325, s.718.

14 Yayın organlarında Meşrutiyet'in güzelliklerinin halka vaaz ve vaizler ile talebe-i ulum yoluyla anlatılması ve benimsetilmesi ile ilgili olarak mesela bkz. "Vaizlerin, talebenin en zeki ve en açık fikirlilerinden intihab edilerek usul-i meşveretin muhassenatından şer'i-şerife mutabakatından bahisle..." (Ahmed Naim, "Vaizler", *Sirat-ı Müstakim*, c.I, Adet 2, 7 Şaban 326-21 Ağustos 324, s.23). Ayrıca bkz. Balıkesiri Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilü'r-Reşad*, c.I-VIII, Adet 21-203, 11 Şaban 1330-12 Temmuz 1328, s.404; Semizzade Elhac Mehmed, "Muhterem Beyanü'l-Hak Idare-i Aliyyesine", *Beyanü'l-Hak*, c.V, Adet 122, 11 Şaban 1329-25 Temmuz 1327, s.2216.

15 "Bundan sonra ahalinin kulübunu Meşrutiyet'e ısındırmak ve bunun Şer'i Şerif-i Ahmediyeye'ye ne kadar muvafık ve mülk ve millet hakkında ne derecelerde faydeli olduğunu anlatmak meselesi, bu senelerin vaaz ve nasihatleri için tabii ve umumi bir saded teşkil etmektedir. Meşrutiyetin ne demek olduğunu bilmeyen ve bunun bilfiil mehasinini anlatacak icraatın tabii olan tevhuratına mebni Meşrutiyetle istibdad arasındaki fark-ı azime vicdanen kanaat getiremeyen avamın efkarını tenvir etmek lazımdır." (Mustafa Sabri, "Talebe-i Ulûma", *Beyanü'l-Hak*, c.II, Adet 33, 23 Cemaziyelahir 327-29 Haziran 325, s.765-766. Ayrıca bkz. Aynı yazar, "Beyanü'l-Hakın Mesleği", *Beyanü'l-Hak*, c.I, Adet 1, 9 Ramazan 326-22 Eylül 324, s.3.

16 "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l-Hak*, Adet 39, s.878.

17 Meşruti idarenin din ile nasıl ilişkilendirilip halka benimsetilmesi gerektiği ve bunun vaazlarda hangi kavramlarla anlatılması ile ilgili bir örnek şöyledir: "İstibdadı yıkarak nail olduğumuz Meşrutiyet'imizin hükümlerinden olan, azları çoğaltan, zayıfları kuvvetli kılan ufucak bir hükümeti cihangir yapan hürriyet, müsavat, adalet, meşveret, ittihad gibi mukaddes kavramların manalarını, faydalarını yalnız köyde oturanlara değil, çadırda yaşayanlara dahi tafsilatıyla anlatmaya çalışalım. Halk arasında Avrupa memleketlerinden alındığı zannedilen Meşrutiyet'in, dinimizin bir gereği olduğunu anlatmaya ve isbat etmeye çalışalım. Çünkü İslam'ın başlangıcında görülen müsavat ve adalet tarihte hiç bir ümmette görülmemiş olduğunu İslam tarihini yazan kitaplarda bulmak mümkündür." (Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, Adet 37, s.855).

Vaazlar yoluyla ulaşılmak istenilen siyasî amaçlardan ikincisi, millette fikir birliği oluşturmak¹⁸ ve özellikle Osmanlı memleketinde yaşayan unsurların birbiriyle barış içinde yaşamaları gerektiğini halka telkin etmektir¹⁹. Bu husus, özellikle 1908 önceki dönemde başlayıp etkisini devam ettiren Osmanlıcılık fikrinin ağırlık taşıdığı İkinci Meşrutiyet'in ilk yıllarında çokça değinilen bir konudur. Fikir birliği oluşturma ile ilgili bir diğer husus ise, İttihad-ı İslam fikri çerçevesinde halka kavmiyetçilikten daha çok din birliğinin önde olduğunun, halk üzerinde yazıdan daha fazla sözün tesiri olduğu için vaazlar yoluyla anlatılmasıdır²⁰. Hatta her kasaba ve köye vaizler gönderilerek din birliğinin vaazlar yoluyla işlenerek siyasî birliğin oluşmasına katkıda bulunacağı zikredilen hususlardandır²¹.

Üçüncüsü, vaazın önemli bir kitle iletişim aracı olması sebebiyle, başta İttihat ve Terakki cemiyeti olmak üzere siyasî partilerin programlarında ders, konuşma veya kitap şeklinde "*vaaz, hutbe ve irşat*" faaliyetlerine yer vererek propagandalarını etkili hale getirmektir. Yine dönemin fikir akımlarının programlarında da vaazla ilgili maddelere yer verilir²².

1.2.2. Vaazlar yoluyla gerçekleştirilmesi istenen ekonomik amaçlar

Osmanlı ülkesinin bugün içinde bulunduğu olumsuz durumun en önemli sebeplerinden birisi de, ekonomideki olan gerilik, halkın devlet kapisına göz dikmesidir.

18 Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, Adet 37, s.856; {C.F.} "Vaaz Vaizler", *Beyanü'l-Hak*, Adet 175, s.3072; M. Şemseddin, "Bir Milleti Sefalete Saik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller", *Sebilü'r-Reşad*, c.I-VIII, Adet 16-198, 5 Recep 1330-7 Haziran 1328, s.300.

19 Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3054; Ahmed Namim, "Vaizler", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 2, s.23

20 A. Şehabeddin, "İslamiyet", *Volkan*, Nr. 25, 3 Muharrem 1327-12 Kanunisanı 1324, 25 Kanunisanı 1909, s.1.

21 "İttihad-ı İslâm'ın Esası Rabta-i Diniyeyi Takviyedir", *Sebilü'r-Reşad* el-Belağ'dan iktibas, c.XII, Adet 287, 14 Rebiülahir 1332-27 Şubat 1329, s.19.

22 İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin 1909 tarihli nizamnamesinin 44. ve 45. maddeleri bu faaliyetleri düzenlemektedir. Bkz. Tarık Zafer Tunaya, *Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918*, c.I, Hürriyet Vakfı yayınları, İstanbul 1984, s.72. Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın dahili nizamnamesinin 19. maddesi ile dolaylı olarak temas eden programının 28. maddesi de konuyla ilgilidir. Bkz. Ali Birinci, *Hürriyet ve İtilaf Fırkası*, Dergah yayınları, İstanbul 1990, s.270, 273; İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti nizamnamesinin ise 5. maddesi bu faaliyetlere ayrılmıştır ve diğerleri içinde en açık ve neti budur: "Cemiyete mahsus mahalle-i ictimada fudela-yı mensubin tarafından ulum-i diniyye, ahlakiye, siyasiye, ictimaiye ve ahval-i cariyyeye müteallik ders suretinde vaazlar vermek." (İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi", *Volkan*, Nr. 48, 26 Muharrem 1327-4 Şubat 1324-17 Şubat 1909, s.1; "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi", *Volkan*, Nr. 75, 23 Safer 1327-3 Mart 1325-16 Mart 1909, s.3); İ.H. (Kılıçzade Hakkı), "Pek Uyanık Bir Uykü (II)", *İttihad*, No:57,7 Mart 1329, s. 1264; Kılıçzade Hakkı, *İtikadat-ı Batlaya İlan-ı Harp*, 1. Tabı, Sancakçıyan Matbaası, İstanbul 1329, s.60-62; Bediüzzümün Said-i Kürdi, "Ziya-yı Hakikat", *Volkan*, Nr. 97, 16 Rebiülevvel 1327-25 Mart 7 Nisan 1909, s. 3. Bu konularda ayrıca bkz. Kara, s.88-91.

Bundan kurtulmanın yolu, milli servetin artırılmasının usul ve yollarını halka anlatmak, özel teşebbüse halkı teşvik etmek ve onları memuriyetperestlikten kurtarmaktır. Vaazlar, bu konuda en önemli vasıtalar²³. Bu hususta özellikle vaazlarda dünyayı karalayıcı konular ve Müslümanları dünya hayatından ahiret hayatına yöneltmeye çalışan vaizler eleştirilir ve aksine İslamiyet'in öncelikle dünya hayatına önem vermesi gerektiği yolunda emirleri olduğu hatırlatılır²⁴. Bu tür vaaz ve vaizlerin ise Müslümanların kuvvetlerini zayıflattığı, fikirce, hünerce durgunlaştırdığı, cesaret ve teşebbüslerini kırdığı, onları zillete, esarete razı edip bütün cefa ve meşakkatleri kabul eder hale getirdiği, üzerinde en çok durulan hususlardır²⁵. Yine köylülere şimdiye kadar abdest ve namaza dair konuların anlatılmasının yeterli olduğu, onlara da artık ticaretin vaazlar yoluyla teşvik edilmesi istenir²⁶.

1.2.3. Vaazlar yoluyla gerçekleştirilmesi istenen pedagojik ve sosyal amaçlar

Memlekette çok ufak bir kesim eğitim görürken maalesef büyük bir kesim bundan mahrumdur. Özellikle köylü yani taşradaki halk cehalet ve ahlaksızlık içerisinde²⁷. Halkın eğitimsizliği ve manevi terbiyesini alamaması, halkı bilgisizliğe ve ahlaksızlığa sevk etmiştir. İçerisinde bulunulan bu istenilmeyen durumdan kurtulmanın ve iki sınıf arasındaki uçurumun giderilmesi ancak yaygın eğitimin en önemli vasıtalarından biri olan vaazlar yoluyla halka dini bilgiler yanında hayati ve içtimai konuların anlatılmasıyla giderilebilir²⁸. Fakat vaazlardan eğitimsel bir amaç olarak yarar-

23 Bkz. Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Birkaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3054. İlgili iki örnek şöyledir: "Parayı saklayıp, zekatını vermeye değil, işleterek hem farızayı ifa ve malını artırarak noksanlaşmamasını hem de fukaraya ekmek kapısı açarak vatanın ahval-i iktisadiyesinin zamanımızda birkaç türlü fayda verdiğini anlatmalıdır." (Fatin, "Mekاتب", *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 103, 19 Şaban 328-12 Ağustos 326, s.433); "Alat-ı ziraiye şirketleri, emniyet sandıkları teşkil ve tesisine himmet etmek hülasa dimağlarında la yemuz bir hiss-i iktisad uyandırmak mukaddes bir vazifedir." (Balıkesiri Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 21-203, s.405.)

24 Mehmed Cemal, "Hala Cehalet mi Telkin Edilecek?", *İslam Dünyası*, Adet 18, Sene 1, 4 Muharrem 332-21 Teşrinisani 329, s.287-288.

25 Mesela bkz. "Matbuat: Müslümanları Hayata Davet", *Sırat-ı Müstakim*, c.VII, Adet 176, 28 Muharrem 1330-5 Kanunisanı 1327, S.319-320.

26 Abdülatif Nevzad, "Bizde Ahlak Bizde Terbiye 1", *Sebilü'r-Reşad*, c.X, Adet 257, 11 Ramazan 1331-1 Ağustos 1329, s.369.

27 "Bugün köylülerin hepsi bir cehalet ve atalet içinde boğulmaktadırlar. Fesad-ı ahlak, cinayet her türlü fenalık onları ihata etmiş, biçareler adeta zümre-i beşerden hariç bir tarz-ı hayat-ı ictimaiyede bulunuyorlar. Bunları layık olduğu mertebeye ulaştırarak terakkiyata is'ad ve meali-i İslamiye'den behredar eyleyecek vaazlardır." (Balıkesiri Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 21-203, s.403.)

28 Bu konularda bkz. Mustafa Sabri, "Talebe-i Uluma", *Beyanü'l-Hak*, Adet 33, s.766; Manastırlı İsmail Hakkı, "Senürühim Ayatına f'ilafaki ve fi Enfüsühim Hatta Yetebeyene Lehüm Ennehü'l-Hakk", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 53, 24 Şaban 327-27 Ağustos 325, s.3; {C.F.} "Vaaz-Vaizler", *Beyanü'l-Hak*, Adet 175, s.3073; Yusuf Suad, "Hutbe", *Beyanü'l-Hak*, c.I. Adet 10, 13 Zilkade 1326-24 Teşrinisani 1324, s.206; Balıkesiri Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 21-203, s.404; M. Şemseddin, "Vaizler Meselesi", *Sebilü'r-Reşad*, c.X, Adet 256, 4 Ramazan 1331-25 Temmuz 1329, s.352.

lanılabilmesi için aşağıda da bahsedildiği üzere vaazların muhtevalarının iyileştirilmesi ve ehliyetli vaizlerin bu işle görevlendirilmeleri²⁹, Ramazan vaazlarının bütün bir seneye yayılmasının sağlanması³⁰ ve halkın atalet ve cehaletten kurtarılması için vaaz ve nasihat heyetlerinin teşkili, alınması gereken tedbirler olarak en çok zikredilenler arasındadır³¹.

Yaygın eğitimde vaazlardan halkın her konudaki bilgisizliğinin giderilmesi açısından yararlanılmasının istenmesi yanında, bundan da önemlisi halk arasında büyük boyutlara ulaşan cehaletin kaldırılması, halkın modern eğitim ve kurumlarına olumlu yaklaşmasını ve desteğini sağlamak için de faydalanmak gerekmektedir. Çünkü o dönemin en önemli meselelerinden birisi mektep-medrese çekişmesidir. Halk mekteplere ve maarife karşı bir soğukluk içindedir. Geleneksel bir yaşantıya devam etmekte ve bunun getirdiği eğitimi ve kurumlarını benimsemektedir. Tanzimat'tan itibaren açılan mekteplerin ve usul-i cedid yoluyla eğitim yapılmasının ve bunun yaygınlaştırılmasının en önemli yolu, öncelikle halkın bunu bilip, öğrenip benimsemesidir. İşte vaazlar, özellikle köylüde mektep ve maarife karşı oluşan bu olumsuz tavırın izalesinde çok önemli bir vasıta. Çünkü, değinildiği üzere köylüler ulemaya karşı büyük bir sevgi duyarlar ve ulemanın dediklerinin onlar üzerinde büyük bir tesiri vardır³². O zaman halkı mektep lehine yönlendirmenin, eğitime karşı isteğin başta köylü olmak üzere bütün ferdlerde artırılmasının en önemli yolu olan vaazlardan yararlanmak gerekir. Bu, hem mektebin önündeki engellerin kalkması hem de maddi destek alabilmek açısından önemlidir. O dönem, özellikle halkın devlete, okul yaptırma veya mevcutları onarmada yardımının sık sık istendiği bir devirdir. Bu ise, ancak halkın mektep ve maarife olan iştiyakına bağlıdır. Fakat bu hususta da yine vaizlikle ilgisi bulunmayan kimseler vaazlarında usul-i cedid hareketini karalamakta ve bu usulü savunanları da kafir ilan ederek usul-i atıkayı savunmaktadırlar. Ancak, vaazlardaki usul-i cedide yönelik olumsuz tavırlara rağmen, yine vaazlar vasıtasıyla halkın modern eğitim ve kurumlarına ısındırılacakları bu sebeple eğer vaazlar ile halkın örgün eğitime devamının sağlanması isteniyorsa, ulema kisvesi adı

29 Mesela bkz. "İntibah-ı İslam", *Sirat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 84, 4 Rebiülahir 328-1 Nisan 326, s.109; Abdürreşid İbrahim Efendi, "Ahval-i Alem-i İslam Hakkında", *Sirat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 85, 11 Rebiülahir 328-8 Nisan 326, s.119.

30 Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3052.

31 M. Şemseddin, "Bir Milleti Sefalete Saik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 16-198, s.300; Ç.Ş. (Çerkeşşeyhizade Halil Halid), "İçtimaiyat:Vaazın Tesirat-ı İçtimaiyesi", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 19-201, s.357.

32 "Köylüler ulemaya âşik ve fakat tahsil-i ilme düşmandırlar. Kendilerine ilmin fevaid-i maneviye ve maddiyesini izah ve hatta bu uğurda bazı teşebbüsât-ı hususiyeyi ihtiyar etmeli ve hiç olmazsa ilim ve irfana karşı ruhlarında bir arzu ve iştiyak hazırlamalıdır." (Bahkesiri Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 21-203, s.404.)

ile vaaz eden bu tür kimselerin kürsülerden uzaklaştırılması gerektiği üzerinde durulmaktadır³³.

Halkın ilme rağbetinin artırılması için vaazlarda İslam'ın bir ilim dini olduğu, ilmin İslam'da farz olduğu gibi hususların ayet ve hadislerle dayanılarak anlatılması üzerinde özellikle durulan bir konudur³⁴. Bu, daha çok fen bilimleriyle dinin çatışmasının önlenmesi amacıyla ortaya atılan bir fikirdir. Genelde vaazlarda bu çatışmanın yer alması, konuya önemle değinilmesine yol açmış ve en önemli kitle iletişim aracı olması sebebiyle de bu olumsuz durumun yine vaazlar yoluyla düzeltilebileceği söylenmiştir³⁵.

Vaazlardan o dönemde en çok yararlanılmak istenen hususlardan birisi de içtimâî problemlerin hallidir. Bu kelimenin içerisine ahlaksızlık, rüşvet, zina, hırsızlık, adam öldürme... gibi birçok toplumsal problem konulmaktadır. Bu tür problemlerin çözümü çift yönlü bir faaliyeti gerektirmektedir. Birisi resmi makamlarca alınacak olan ikincisi ise halktaki bilgilendirme ve bilinçlenme ki bir eğitim sürecini gerektirir. Bu sebeple, devamlı olarak bu türden sosyal problemlerin çözümünde vaazlar gündeme getirilmiştir. Bu anlamda, yetkililerin bu tür içtimâî problemlerin hallinde baş vurabilecekleri en önemli vasıtalarından birisi vaazlar olmuştur. Özellikle Said Halim Paşa, içtimâî problemlerin hallinin yine içtimâî vasıtalarla başarılabileceğini ve bunun da en önemli vasıtalarından birisinin vaazlar olduğunu önemle vurgulamaktadır³⁶.

1.2.4. Vaazlar yoluyla gerçekleştirilmesi istenen dinî-ahlâkî amaçlar

Vaaz yoluyla gerçekleştirilmek istenilen dinî amaçların en önemlisi, halkın huralardan arınmış İslam'ı öğrenmesi ve Müslümanların dinlerine olan bağlılıklarını güçlendirerek ahlaki olmayan davranışların önüne geçmektir. Bunu gerçekleştirebilmek için ise, dinin asli şekline ve muhtevasına ırcı gereklidir. Yoksa bu, "eski zamandan kalma birtakım hurafelerin, bugün halka birtakım cihela tarafından ahkâm ve an'anât-ı diniye şeklinde telkin edilmesiyle" olamaz³⁷.

Vaazlar yoluyla gerçekleştirilmek istenilen dinî amaçlardan bir diğeri ise, Osmanlı topraklarında gittikçe büyük bir artış gösteren misyonerlik faaliyetlerinin önüne ge-

33 Sadullah, "Ülema-yı Kiram ve Talebe-i Uluma Açık Mektup Muharriri Mecdüddin Efendiye", *Sebilü'r-Reşad*, c.XI, Adet 268, 29 Zilkade 1331-17 Teşrinievvel 1329, s.121.

34 Bkz. M. Şemseddin, *Zulmetten Nura*, s. 357; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s. 121.

35 Mustafa Asım, "Dindarlık ve Dinsizlik Makale 2", *Beyanü'l-Hak*, c.II, Adet 50, 25 Safer 1328-22 Şubat 1325, s.1055-1056; Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram için Vazâif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, Adet 37, s.855; Musa Kazım, "Mesâlik-i İrşad", *Sırat-ı Müstakim*, c.I, Adet 10, 1 Şevval 326-14 Teşrinievvel 324, s.151.

36 Prens Said Halim Paşa, *Buhranlarımız: Buhran-ı İçtimaimiz*, Şems Matbaası, İstanbul 1335/1338, s.101.

37 M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, S.121; Fatın, "Cemiyetimiz", *Beyanü'l-Hak*, Adet 1, s.11.

çip engel olmaktadır³⁸. Bu husus, özellikle aşağıda Medresetü'l-Vâizin incelenirken görüleceği üzere adı geçen medresenin tesisinin en önemli sebepleri arasında yer alır.

Görüldüğü üzere bütün bu amaçlar, modernleşme ve din kavramlarıyla yakından ilişkilidir. Yine dönemin en önemli sorusunu teşkil eden "*Bu devlet nasıl kurtarılabilir?*" sorusunun cevabının aranırlarının da bir sonucudur. Vaazlar yoluyla gerçekleştirilmek istenilen adı geçen amaçların hepsi Tanzimat öncesinde başlayan modernleşme hareketlerinin sonuçlandırılmasına ve benimsenmesine yönelik yapısal hedeflerdir. Ancak bu hedeflere varmada dinin halka anlatıldığı en yoğun vasıta olan vaazlar muhteva ve icra edenleri itibarıyla bir engel durumundadır. Ancak dinin Osmanlı toplumdaki yeri, ulemaya olan bağlılığı ve bizzat dinin kendi olumlu gücünden de yararlanmak bir gerekliliktir. Bu sebeple, dinden, bu amaçları gerçekleştirmede gerek araç gerekse ihtiva ettiği dinamik fikirler açısından yararlanabilmek için, en önemli kitle iletişim aracı olan vaazlardan yararlanılması üzerinde ittifak edilen bir noktadır.

2. YAYGIN DİN EĞİTİMİNDE VAAZ VE VAİZLİK

Bu başlık altında yer alan vaazların muhtevaları, vaizlerin yetiştirilmeleri, vaaz risaleleri ve vaaz esnasında dikkat edilmesi gereken hususlar gibi konuların, bir önceki kısımda anlatılan amaçların gerçekleşmesi ile yakından ilişkili olduğunu daha önce belirtmiştik. Bu sebeple, adı geçen konularda yapılması arzulananlar yine din ve modernleşme kavramları çerçevesinde cereyan etmektedir.

2.1. Vaazların muhtevası

Vaazların hem bir araç olarak kullanılmak istenmesi hem de kullanılış amaçları tabii olarak muhtevalarını tartışma konusu yapmıştır. Çünkü halkı gelişmenin önünden bir engel olmaktan çıkarmak, buna arzusunu ve iştiyakını artırmak, cehaletten ve ataletten kurtarmak kısacası yukarıda zikredilen siyasî, ekonomik, pedagojik, dinî amaçların gerçekleştirilmesi hedef kitleye sunulan bilginin bunu gerçekleştirebilecek hale getirilmesi ile mümkündür. Halbuki kürsülerde vaizler tarafından halka dini bir içerikle anlatılanlar ise, söylenen amaçların hiçbirisini gerçekleştirmeye yardım etmediği gibi aksine zararlı olmaktadır. Bu anlamda, o dönemde vaaz ve vaizlerle ilgili hemen her yazıda vaazların muhtevası eleştirilmiş ve vaazlardan gerçekleştirilmesi arzu edilen amaçlarla doğru orantılı olarak nasıl olması gerektiği ile ilgili önerilerde bulunulmuştur.

2.1.1. Vaaz konularının ekonomik, siyasî, dinî ve pedagojik amaçlara yönelik olması

Vaazların muhtevalarının sadece dua, hurafe ve israiliyatla doldurulması, özellikle ekonomik gelişme önünde bir engel olması yanında halkın İslam'ın özünden ayrılmasına, Müslümanların dünya hayatına yüz çevirip sadece ahiret hayatına yönelme-

38 Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Birkaç Söz...", Beyanü'l-Hak, Adet 174, s.3052.

lerine neden olmuştur³⁹. İlerlemeyi sağlayacak olan ekonomiye, ilme, ahlâka, Meşrutiyet'in güzelliklerine ve hikmetlerine (hürriyet, eşitlik, adalet, meşveret, ittifak gibi kavramlar)⁴⁰... ait konuların anlatılması yerine nafîle ibadetler, gerçeklikle alakası ol-

39 Mesela bkz. Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye ile Hasbihal", *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.795; Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, Adet 37, s.857; Mehmed Akif, "Hasbihal", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 95, s.290-291; Kılıçzade Hakkı, *İntikadat-ı Batıluya İlan-ı Harp*, s. 105; {C.F.} "Vaaz-Vaizler", *Beyanü'l-Hak*, Adet 175, s.3073; Balikesiri Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 21-203, s.403-404; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s.324.

40 Metin kısmında da değinildiği üzere, vaazların kullanılış amaçlarından en önemlisi Meşrutiyet'in meşru bir yönetim tarzı olduğunu halka anlatmak ve muhalif düşünceleri etkisiz hale getirmek için vaazlardan yararlanılmaktadır. Bu amaç, vaazların muhtevalarının şekillenmesinde çok önemli bir rol oynar. Ancak, vaazların konularının şekillenmesini o dönemde yeniden yorumlanmaya başlanan ve vaazlarda ısrarla vaizler tarafından anlatılması istenen i'ad-ı kuvvet, terakki, ittifak-ı islam... gibi kavramlar da belirlemektedir. Vaazların belli amaçlara ulaşmak için bir araç olarak kullanılmasında en geniş faaliyeti İttihat ve Terakki Cemiyeti Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi göstermiştir. Bu heyetin yayınladığı iki mevaiz-i diniye risalesi, seçilen konular, yazdırılan kişiler ve meselelerin işleniş tarzı klasik vaaz kitaplarına göre oldukça farklı ve dönemin vaaz ve vaizlik konusundaki genel düşüncesini vermesi açısından ilginçtir. Birinci kitabın başında şu açıklama yer almaktadır "İhtiyacat-ı hâzıraya göre, vatan ve milletin manen ve maddeten umran ve terakkisi için hiç bir fedakarlığı diriğ etmeyerek çalışmakta olan heyetimiz dahi Şeriat-ı Garra-yı Ahmediyye'nin ahkam-ı âliye ve âdilesini ihvan-ı dinimize bihakkin tehfim ve tamim etmek maksad-ı mübecesseliyle en mühim mevzulara dair Türkçe olarak makalat-ı diniyeyi havi bir mecmua neşrine teşebbüs etmiş ve erbab-ı ilm-i kalemin himmetleriyle Mevâiz-i Diniye ünvanı altında şu kitabı telif ve neşre muvaffak olmuştur. Heyetimiz Cenab-ı Hakk'ın avn-ı inayetiyle her sene böyle bir mecmua-yı diniyenin neşrini taahhüt eylediği gibi Ramazan-ı mağfret-nişana yetiştirmek fikriyle bu kitabın tertip ve neşrinde lüzum görüldüğü." (*Mevâiz-i Diniye*, Birinci Kısım, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertip edilmiştir. İstanbul Daru't-Tibaati'l-Amire 1328, s.1) Birinci ve ikinci kitab (*Mevâiz-i Diniye*, İkinci Kısım, Osmanlı İttihat Terakki Cemiyeti Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertip edilmiştir, İstanbul Matbaa-yı Amire 1329) da yazan kimseler arasında Ömer Adil Efendi (Beyazid dersiamlarından), İsmail Hakkı Bey (Darülfünun Ulum-ı Diniye Müdürü), Musa Kâzım Efendi, Abdürreşid (İbrahim) Efendi, Manastırlı İsmail Hakkı Efendi, Aksekili Ahmed Hamdi Efendi ve Şeyh Saffet (Urfa Mebusu) gibi kişiler bulunmaktadır. İlk kitapta 14, ikincisinde ise 7 konu yer almıştır ve şöyledir: 1- Din-i İslam saadet-i beşeriyeyi kafildir. 2- Uhuvvet, müsavat, adalet, hürriyet 3- İstibdat, hürriyet, hakimiyyet-i milliye 4- Zülüm ü adl 5- İttihad ve ittifakın fevaidi tefrika ve nifakın mazarratı 6- İttihat yaşatır, yükseltir, tefrika yakar, öldürür. 7- Teavün ve tenasur 8- Meşveret ve fevaidi 9- Hiss-i vatan 10- Can ve malın masuniyeti 11- Nikah ve fevaidi 12- İslamların yekdiğerine karşı alacakları vaziyet 13- Uhuvvet-i İslamiye 14- Hasma karşı 15- Meşrutiyet 16- Ahlak-ı İslamiye 17- Vezâif-i medeniye ve içtimaiye 18- Din-i İslam saadet-i beşeriyeyi kafildir 19- Menhiyyat-ı şer'iyyeden zina 20- Te'arüf-i müslimin 21- Seyahat. Vaazlarda Meşrutiyet idaresinin anlatılması ile ilgili olarak ayrıca bkz. Mustafa Sabri, "Talebe-i Uluma", *Beyanü'l-Hak*, Adet 33, s.766; Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, Adet 37, s.855-586; Ahmed Naim, "Vaizler", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 2, s.23. Ancak, vaazlarda Meşrutiyet'in hükümlerinin halka anlatılması talebi, beraberinde birçok karışıklıkları ve tepkileri de getirmiştir. Çünkü, kürsüye çıkan vaizler, bir yönetim biçimini anlatmaktan ziyade, mensup oldukları siyasi fırkanın kürsülerde propagandasını yapmak için ayet ve hadisleri kendi fırkalarını destekleyecek şekilde açıklamaya başlamışlar, bu sebeple fırka tartışmalarına dini bir şekil vermişlerdir. Bu konudaki tartışmalar için bkz. Osman Nuri (Talebe-i Ulumdan Kırmı Hocazade), "Bu-

mayan hikayeler, nahiv kaideleri, ilmen bir değer ifade etmeyen konular... anlatılmıştır⁴¹.

Vaaz konularının sırf israiliyyat ve dua haline gelmesi o dönemde genellikle Abdulhamid dönemi ile irtibatlandırılır. Yeni bir siyasi ortama girmenin verdiği heyecan ve yeniyi meşrulaştırmak için eskiyi kötüleme tavrıyla istibdat diye nitelenen o dönemde vaazlar, istibdat yönetiminin faaliyetleri ile bu olumsuz hali almıştır fikri, son dönemin yayın organlarında hakim olan bir görüştür⁴². Bunun yanı sıra vaazların israiliyyat ve hurafata dönüşmesinde iki sebep daha görülmektedir. Birincisi gerçek ulemanın kürsüye çıkmayıp bu makamı ehil olmayanlara bırakması⁴³ ikincisi ise, vaazların birer israiliyyat haline dönüşmesinde cerrin etkisinin rol oynadığıdır. Birinci şık üzerinde de durulmasına karşın, yapılan eleştiriler genellikle ikincisi, yani cerr üzerinde yoğunlaşır. Mesela Ahmed Naim, kendisini ilim elde etmeye vakfetmiş talebe-i ulumun geçimini sağlamak için, henüz daha ilmî yönden olgunlaşmadan Anadolu'nun birçok yerine dağılarak vaaz etmeye başladığını, ilmi olmadığı için de halkın teveccühünü kazanmak için kürsüye vurup, bağırıp çağırdığını, Hz. Peygamber'in kaçındığı hurafeleri anlatarak halkı sapıttığını ve sonunda da "*sadaka-i fitrı bana verin cennete girin*" dediğini söyledikten sonra ve bunun giderilmesinin çaresi olarak yani vaazların bu tür muhteva ile yüklenilmeden kurtar-

günkü Mevzalar", *Beyanü'l-Hak*, c.VI, Adet 151, 6 Rebiülâhîr 1330-12 Mart 1328, s.2693; Ahmed Şirani, "Ulema-yı Kiram ve Firkalar", *Beyanü'l-Hak*, c. VI, Adet 147, 8 Rebiülevvel 1330-13 Şubat 1327, s.2622; Hasan Sabri (Talebe-i Ulumdan), "Makam-ı Meşihatın Bir Tamimi Münasebetiyle Din, Ulema", *Beyanü'l-Hak*, c.VI, Adet 151, 6 Rebiülâhîr 1330-12 Mart 1328, s.2691; Ali Kami, "Mesul Kimdir?", *Işhad* (İçtihad), No. 80-3, 12 Eylül 1329, s.1760; Hasan Sabri (Talebe-i Ulumdan), "Makam-ı Meşihatın Bir Tamimi Münasebetiyle Din, Ulema", *Beyanü'l-Hak*, Adet 151, s.2691-2692; Ahmed Necati, "Ulema-yı Kiramdan Bir Rica", *Beyanü'l-Hak*, c.VII, Adet 171, 28 Şaban 1330-30 Temmuz 1328, s.3009-3010.

41 Bu konulardaki tenkitler ve öneriler için bkz. Fatin, "Cemiyetimiz", *Beyanü'l-Hak*, Adet 1, s.11; Ç.Ş. (Çerkeşyehizade Halil Halid), "İçtimaiyat: Vaazın Tesirat-ı İçtimaiyesi", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 19-201, s.357; Balıkesiri Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 21-203, s.403; M.N.D., "Zavallı İslamiyet!...", *Sırat-ı Müstakim*, c.VII, Adet 159, 28 Ramazan 1329-8 Eylül 1327, s.41-42; Mehmed Akif, "Hasbihal", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 95, s.289-290; Vasıf, "Mektup", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 75, 30 Muharrem 328-28 Kanunisanı 325, s.362-363; M. Şemseddin, *Zulmetten Nura*, s.11; Balıkesiri Sireti, "Ramazan Vaazları", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 21-203, s.404; Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye ile Hasbihal", *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.795-796. Ayrıca bkz. "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l-Hak*, Adet 39, s.878; Abdürreşid İbrahim Efendi, "Müslümanları İntibaha Davet Hakkında", *Sırat-ı Müstakim* c.IV, Adet 89, 10 Cemaziyevvel 328-6 Mayıs 326, s.191, 194; "Matbuat: Müslümanları Hayata Davet", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 176, s.319.

42 Mesela bkz. Ahmed Naim, "Vaizler", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 2, s.22-23; Fatin, "Cemiyetimiz", *Beyanü'l-Hak*, Adet 1, s.11.

43 Dönemin konu ile ilgili yazılan hemen her yazısında bu hususa değinildiği görülür. Mesela bkz. M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s.267.

manın yolunun da cerr olayını düzelterek⁴⁴ talebeyi dilencilikten kurtarmakla gerçekleşebileceğini ifade eder⁴⁵. Hatta bazı yazılarda zamanında çok önemli bir işlev gören, fakat artık cerrin talebe-i ulumu bir dilenci haline getirmesi, ulemayı halk gözünde düşürmesi, halk arasında da dilencilikğin artmasına sebep olması nedeniyle, bu usulün ıslah edilemediği takdirde kaldırılması önerilir⁴⁶.

Vaazlarda konu olarak dua, hurafe ve israiliyatın işlenmesi ile ilgili eleştirilerin yer aldığı yazılarda, bu tür konuların ekonomik, dinî, pedagojik amaçlara ulaşmayı nasıl engellediğini dönemin üç fikir adamının fikirleri ile somutlaştırmak yararlı olacaktır. Mesela Musa Carullah, vaizlerin vaazlarında hurafe ve bidatlarla birlikte dünya hayatına daima lanet okumalarının, bugün İslam aleminin hem aklen hem bedenen geri kalmasının en önemli sebeplerinden biri olduğunu söylemektedir. Hatta kürsülerde israiliyyat anlatılması akli durdurmuş, medeniyet dünyası ile İslam alemi arasındaki büyük uçurumun meydana gelmesine yol açmış ve bunun sonucu olarak biri riyaset şerefine ulaşırken diğeri esaret zilletine inmiştir⁴⁷. Bu konuda Musa Carullah'ın söylediklerine kendimizle ilgili bir gerçeğe de değinmenin yanı sıra benzer bir yorumu getirenlerden birisi de Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi'dir. O, kurtuluşu, ancak varlığa ve olaylara ait bilgileri, yenilik ve ilerlemenin bütün mahsullerini, dinimize ve dolayısıyla içtimai refah ve saadetimize hizmetçi etmekle bulabileceğimizi, ne çare ki, bu hakikat İslam aleminde henüz gerektiği kadar tezahür edemediği ve alimlerin zaman ve muhitte bağdaşık olmayan telkinleri, bugün mevcut olan marifet ve zihniyet ile bağdaştırılması mümkün olmayan bir tezat teşkil ettiğinden Müslümanlar, garip ve çok acı bir çaresizliğe düşüyorlar ki, bu ya tabii fenlerin, şüpheci mesleklerin ve inkarcı felsefelerin tesiri altına düşerek dininden ve milletinden uzaklaşmak ya da zihin aydınlığından ve fenlerden nefret etmek, yani cehildir⁴⁸.

44 Talebe-i ulumun cerr çıktıkları zaman halktan para almasıyla ilgili konularda başlayan eleştiriler beraberinde bu hususta ne yapılması gerektiğine dair teklifleri de getirmiştir. Mesela Şevketi, talebenin cerr çıkıp, para almasını ilim şerefi namına olumlu görmez. Fakat talebeye verilen paranın önemli bir meblağ tutması sebebiyle kendilerinin, masraflarında kullanılmak üzere resmi makbuz senedi mukabilinde alıp, buldukları dairei tedrisiyye merkezinessine teslim etmeleri ister. Diğer taraftan, Şevketi, talebelerin cerr çıkmalarını, onların gelişmeleri ve halkı irşat etmeleri bakımından olumlu bulur. Bkz. Şevketi, *Medaris-i İslamiye İslahat Programı*, Hürriyet Matbaası, İlk Basma, İstanbul, 1329, s.40.

45 Ahmed Naim, "Vaizler", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 2, s.23

46 Kırımlı Yakup Kemal, "İslam'da Teseülün Meznumiyeti, Netaic-i Müellimesi", *Sırat-ı Müstakim*, c. III, Adet 63, 4 Zilkade 327-5 Teşrinisani 325, s.170-171.

47 Musa Carullah (Bigiyef), "İçtimaiyat: Medeniyet Dünyası Terakki Etmış İken İslamiyet Âlemi Niçin İndi?", *İslam Dünyası*, Adet 1, Sene 1, 6 Rebiülahir 331-2 Mart 329, s.4; Musa Carullah (Bigiyef), *Halk Nazarına Bir Nice Mesele*. Kazan 1912, s.35.

48 Şehbenderzade Filibeli Ahmed Hilmi, *Tarih-i İslam*, c.II, Tab'ı Evvel, Kostantiniyye Hikmet Matbaası, İstanbul 1326, s.654.

diyerek vaazlardaki konularla, teorik olarak mekteplerde okutulanların ne kadar birbirinden farklı olduğuna değinir. Kısmen bu çalışmanın çeşitli yerlerinde değinildiği üzere, vaazlarla diğer eğitim-öğretim kurumlarında öğretilen bilgiler arasında belli bir program dahilinde ve modern ilmin ışığı altında hareket edilmediğinden gençlerin dimağlarında bir karışıklık meydana gelmekte, hatta bu programsızlık, kontrolsüzlük ve yönemsizlik onları dinden soğutmaktadır. Filibeli Ahmed Hilmi dönemin bu acı gerçeğini bir örnekle şu şekilde açıklar: "Bir mektep efendisi tasavvur ediniz ki, gök dediğiniz şeyin "*nazari olarak*" esir ile dolu bir sonsuzluk sahası olduğunu, havanın bazı gezegenler etrafında sınırlı bir gaz küresinden ibaret bulunduğunu "*fenni bir hakikat, tetkik ve tecrübenin mahsulü*" olarak okuyor. Sonra vaaz dinlemek arzu ettiği vakit vaizin altın ve gümüşten yapılmış gök tabakalarını dinliyor. Acaba şaşkınlık içinde kalan bu dimağ, birbirine zıt bu iki fikirden hangisini kabul hangisini red edecek?"⁴⁹ Burada kanaatimizce Filibeli'nin esas üzerinde durduğu husus, vaazlarda anlatılanların vaizlerce tetkik edilmeksizin değişmez gerçeklermiş gibi kabul edilmesi ve mutlak bilginin yerine konulmasıdır. Halbuki mutlak ve değişmez olan yine mutlak varlıktan gelen vahiydir yani Kur'an'dır. Halbuki, mutlak bilgidен bir zihin faaliyeti sonucu insanın kendi problemlerini çözmek için çıkardığı sonuçlar/bilgiler, mutlak olandan hasıl olmadığı için mutlaklık ifade etmezler. Bir de ister hikaye, kıssa olsun isterse derinliğine bir fikir silsilesi sonucu elde edilen bilgiler olsun bunlar halka mutlak varlıktan gelen dinin değişmezleri olarak telkin edilirken diğer tarafta da modern bilimin verileri ya bizzat vaizler tarafından veya mektepteki öğretmen tarafından birbirlerini kabul etmeyen bir tavırla öğretilirse o zaman tehlike baş göstermektedir. Yine Filibeli bu hususu şu şekilde açıklar: "Aynı zorlukları fenne ve hikmete ait bütün hususlara teşmil edersek, meselenin bütün dehşeti açıkça ortaya çıkar. Demek ki, Kur'an'ın hakikatlerine, hikemi ve remzi te'villere müracaat etmemekte ısrar, seleflerin sözlerini değişmesi mümkün olmayan ve hatasız düsturlar gibi kullanmakta devam, velhasıl bugün mevcut olan zihniyet ve şekli aynen bırakmakta devam edersek, iki neticeden birisini arzu etmiş sayılırız: Ta cahil, sefil ve mahkum bir içtimai heyet, yahut da bir aralık ismen Müslüman kaldıktan sonra fırsat bulduğu gibi dine düşmanlık gösterecek bir aydınlanmış heyet"⁵⁰. Filibeli bu açıklamalarından sonra tıpkı Musa Carullah gibi bugün Avrupalıların Müslümanlara tahakküm etmelerinin sebebini bu zihniyette ve usulde görür.

49 Aynı yer.

50 A.g.e., s.654-655.

Vaazları konuları açısından eleştirenlerden birisi de Abdullah Cevdet'tir. Abdullah Cevdet, o dönemde Batıcı akımın önde gelenlerinden ve vaazları eleştirirken de genelde akımın bir özelliği olarak geri kalmışlıktan kurtulmanın en önemli yollarından biri olarak gördüğü dinin etkisinden yararlanmayı ihmal etmez⁵¹. Çünkü, toplumun yapısını en iyi tahlil edenlerden birisi de odur ve topluma rağmen bir şey yapılamayacağını bilmektedir. Bu sebeple, getirdiği tenkitler ve öneriler genelde dönemin vaaz ve vaizleri hakkında yazılanları ile görünüşte bir birliktelik gösteriyorsa da söylediklerini vaaz ve vaizlik açısından ayrı, dönemin bir cephesini oluşturan tam Batıcı akımın fikirlerinin bütünlüğü açısından ayrı değerlendirmek gerekir. Ancak vaaz ve vaizlikle ilgili söyledikleri sırf bu çerçevede ele alınırsa diğer yazılanlardan farklı değil ve doğru olan fikirlerdir. O, "...vaizlerimiz dünyaya adem-i muhabbet vaaz ediyorlar. Neye evlat yetiştiriyorsunuz ölecek değiller mi? Neye hına yapacaksınız yıktacak değil mi? Bu dünya kafire cennet oluption, mümine zindan diyorlar, dünyanın hükmü yoktur diyorlar..."⁵² diyerek, bu haliyle vaizlerin milletin idrak ve hayatını en küçük lemasına kadar söndürdüklerini⁵³ hatta bu söylediği hususlarla ilgili olarak Balıkesir'de bir vaizin bağıra bağıra kıyametin kopmasına birkaç sene kaldığı için halktan dünya işlerine önem vermeyip, oruç ve namaz ile meşgul olmaları gerektiğini, artık yüksek binalar yapmanın haram olduğunu söylediğini esefle aldığı bir mektuptan öğrendiğini söyler. Bu kabil vaizlerin milleti bir dış tehlikeye gerek kalmaksızın kendi kendine tahrip etmek için yeterli sebep gören Abdullah Cevdet, aynen şu ifadeleri kullanmaktadır: "*Bir milleti mahvetmek için ne bundan ziyade aduvve ne bundan ziyade tahripkarlığa hiç hacet yoktur. İşte millet ve istikbal huralarda katlolunuyor, milleti ve istikbali katledenler işte bu suretle katledenlerdir.*"⁵⁴ Yine Abdullah Cevdet, Kastamonu'da Darwin Nazariyesi'nin sınıfta anlatılması ile ilgili meydana gelen olayda, vaizin bu nazariyeyi anlatan insanların halktan katlini istemesini ise ortaçağ zihniyeti olarak değerlendirir. Halbuki münevver gençler, sırf gayb ile ilgili bilgileri halka anlatan bu vaizin dahi hakikati bilmesini istiyorlar diyen Abdullah Cevdet, özellikle vaizleri, anlatmaları gerekenlerle meşgul olmadıklarını bilakis ortaçağda yaşıyormuş gibi davranarak halkı hakikatperverlerin aleyhinde kıskırtmalarından dola-

51 Abdullah Djevdet, "Une Profession de Foi", *İçtihad*, No.6, Mayıs 1905, s.89. Ayrıca bu konuda geniş bilgi için bkz. Şükrü Hanioğlu, *Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi*, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981, s.129 vd; Şerif Mardin, *Jön Türklerin Siyasal Fikirleri 1895-1908*, 4. Baskı, İstanbul 1992, s.230. Batıcı akımın II. Meşrutiyet dönemindeki din ve ahlak görüşleri için bkz. Recai Doğan, *II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi*, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi), Ankara 1996, s.56-74.

52 Abdullah Cevdet, "Büyük Hastalık", *İçtihad*, No. 117, 21 Ağustos 1330, s.317.

53 Abdullah Cevdet, "Mektep Alemleri-Hayat Alemleri", *Resimli Mektep Alemleri*, No.4, 1 Eylül 1329, s.52.

54 A.g.m., s.52-53.

yı tenkit eder ve eğer, bunlar gerçekten din adına hareket etmiş olsalardı düşman Kur'an'ı yerlere çarparken, minarelere haç dikerken, bunları öldürtmek yerine hakiki bir İslam gibi davranarak bunları savaş meydanlarına davet etmeleri gerektiğini söyler. Daha sonra Kastamonu halkına seslenerek eğer, diğer İslam beldelerinin düştüğü duruma düşmek istemiyorlarsa kendilerini bu kötü duruma sürükleyenlere değil, uyandırmak isteyenlere kulak vermelerini ister⁵⁵.

Vaazların muhtevası ile ilgili söylenen bütün bu tenkitleri tekzip edercesine, aksi bir kanaati savunan bir yazıyı dönemin başlarında yayınlanmaya başlayan Volkan Gazetesi⁵⁶'nin sahibi Derviş Vahdeti'nin adı geçen gazetede yer alan bir yazısında görmekteyiz. Derviş Vahdeti yazısında yine Zaman gazetesinde çıkan bir makalede "*vaaza çıkan efendilerimiz, ahlak yerine nifak ve inkısam-ı cehl ü taassub telkin etmesin...*"⁵⁷ ifadelerine cevap olarak vaizler ve vaazların muhtevalarını şu şekilde savunur: "*Vaaza çıkan hoca efendilerimiz, ahlak yerine nifak ne demektir? Sanki ulema-yı İslam cevami'de millet-i İslamiyeye nifak mı telkin ediyor, ve muharrir efendi de bunu kabul ederek, red mi etmek istiyor? Muharrir Efendi Avrupalılara pek yakın düştüğünden hoca efendilerimizi Frengane bir nazarla görmekte olmalıdır. Zira, hoca efendinin, camide, edeceği vaaz; ya âyât-ı Kur'aniyyeden, yahud ehadis-i nebeviyye-dendir, veyahud icma-ı ümmetle kıyası fukahadan. Ümit etmeyiz ki: Bir vaiz, bunlardan hariç bir şey söylemeğe muktedir olsun. Hem de bizim camilerimizde hoca efendilerimiz, her ne türlü vaaz ederlerse etsinler, camilerimize icabet yoktur ki, olunan vaazdan haberdar olsun. Böyle hiç bir ecnebinin haberdar olamayacağı bir keyfiyeti biz, ne mecburiyetle ecanibe karşı, hoca efendilerimize *ahlak yerine nifak ve taassub telkin etmesin* diye tenbihe kalkışıyoruz"*⁵⁸. Vahdeti'nin bu sözlerini kendi ifadelerinden de anlaşılacağı üzere kendisinin ve gazetesinin özellikleri dikkate alındığı zaman, kürsülerde edilen vaaz muhtevalarının ve vaizlerin savunulmasından ziyade belli bir fikrin savunuculuğu durumunda olması sebebiyle söylenilmiş ifadeler altında kabul etmek daha doğru görünmektedir. Çünkü, zamanın en önemli yayın organlarından olan Sırat-ı Müstakim, Beyanü'l-Hak vb. mecmualarda vaaz ve vaizlere yapılan eleştiriler göz önüne getirilecek olursa, bu tür yazıları başka bir şekilde yorumlamak doğru sonuçlara götürmeyebilir.

55 Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurûn-ı Vusta", *İçtihad*, No. 58, 14 Mart 1329, s.1273.

56 Kıbrıslı Derviş Vahdeti ve Volkan Gazetesi hakkında bilgi ve gazetesinin tam ve aynen neşri için bkz. *Volkan Gazetesi*, Haz. M.Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1992.

57 (Derviş) Vahdeti, "Kuvve-i Maneviyyeyi Kırmak", *Ne Fenadır!*, *Volkan*, Nr.49, 27 Muharrem 1327-5 Şubat 1324-18 Şubat 1909, s.2.

58 A.g.m., s.3.

2.1.2. Vaaz kitapları

Vaaz konularının muhtevaları beraberinde vaizlerin vaaz etmekte yararlandıkları vaaz kitaplarını da gündeme getirmiştir. Çünkü, örgün eğitim yoluyla, yeni yetişen neslin eğitime önem verilirken, yaygın din eğitiminin en önemli vasıtası olan vaaz kitapları yoluyla da "heyet-i umumiyeye bir tarik-i nur açmak"⁵⁹ mümkün olacaktır. Ancak yukarıda vaazların muhtevalarına yönelik getirilen eleştiriler, vaizler genellikle vaaz konularını vaaz kitaplarından seçip yaptıkları için, doğrudan vaaz kitaplarına da yönlendirilmiş oluyordu.

O dönemde vaizlerin ellerinde dolaşan vaaz kitaplarına en sert eleştirileri Mehmet Şemseddin getirmiştir. M. Şemseddin, ortalıkta vaaz kitabı olarak dolaşan kitapların hemen hepsinin içeriğinin hurafelerle, kıssalarla, uydurma hadislerle, ilim ve akılla çelişen konularla dolu olduğunu söylemekte ve o dönemde kullanılan vaaz kitaplarının teker teker isimlerini vererek bunları birer hurafe mecmuası ve hatta atalet mikroplarının yayıldığı kaynaklar olarak nitelendirmektedir⁶⁰. Ancak o dönem vaaz kitaplarına tek eleştiri getiren M. Şemseddin değildir. Dönemin yaygın organlarında bu meseleyle ilgilenen herkesin, vaaz risalelerine değinerek içerdikleri konuları eleştirdikleri ve adı geçen kitapları o durumlarıyla gelişmenin önündeki en büyük engellerden biri olarak telakki ettikleri görülmektedir. Çünkü vaaz kitapları yalnız kürsülerde vaizler tarafından kullanılmamakta, halkın da en çok yararlandığı halk kitaplarıydılar⁶¹.

Vaazlarla ilgili yapılan eleştiriler beraberinde vaizlerin kullandıkları vaaz kitaplarının da yeniden yazılması meselesini gündeme getirmiştir. Vaaz kitaplarının yeniden

59 M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s.264.

60 A.g.e., s.269-270, 272-281, 319-324.

61 Mesela bu eleştiriler için bkz. "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l-Hak*, Adet 39, s.878; Hüseyin Hazım, "Meviza-i Hasene", *Beyanü'l-Hak*, c.III, Adet 68, 4 Recep 1328-28 Haziran 1326, s.1343; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s.253-254; Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3053; Balıkesiri Sireti, "Ulema-yı Muhteremimize Bir İhtar-ı Nacizane", *Strat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 94, 15 Cemaziyelahir 328-10 Haziran 326, s.281; Mehmed Akif, "Hasbihal", *Sebilü'r-Reşad*, c.IX-II, Adet 227, 3 Kanunisanı 1328-8 Safer 1331, s.336; Akşehirli Haşim (Talebe-i Ulümdan), "İslah-ı Medaris ve Esbab-ı İnhitattımız", *Sebilü'r-Reşad*, c.X, Adet 254, 19 Şaban 1331-II Temmuz 1329, s.322; İ.H. (Kılıçzade Hakkı), "Pek Uyanık Bir Uykü (II)", *İçtihad*, s.1264; Kılıçzade Hakkı, *İhtikad-ı Bâtılâyeye İlan-ı Harp*, s.60-62. Dönemin vaaz kitapları ile ilgili getirilen eleştirilerin aksine, vaizlerin kullandıkları kitapların hurafat kitapları olmadığını, bilakis bu kitaplarda yazılı olan kıssaların ibret-amiz ve ruhlı kıssalar ve hikayeler olduğunu savunan bir yazı vardır. Bu, yukarıda vaazların muhtevaları kısmında da bahsedilen Derviş Vahdeti'nin makalesidir. Yazar, Zaman gazetesinde yer alan "Bize lazım olan marifettir, hurafat değil..." cümlesine itirazını yaparken bu konuya temas etmekte ve "Bir de hurafat deniliyor. Acaba bu hurafat ne gibi şeylerdir? Bizim kitaplarımızda hurafat olduğunu katıyen kabul edemeyiz. O kitaplar ki, vaiz efendilerimizin merciidir..." ifadeleriyle de birçok kimse tarafından eleştirilen vaaz kitaplarının müdafaasını yapmaktadır. (Derviş) Vahdeti, "Zaman! Asır!", *Volkan*, Nr.73, 21 Safer 1327-1 Mart 1325-14 Mart 1909, s.2-3.

telifi ise, eski vaaz kitaplarıyla ilgili eleştirilerin yanı sıra, vaaz konularının zaman ve zemine muvafık olması, misyonerlik faaliyetlerine karşı halkı bilinçlendirebilmesi⁶², kürsülerde anlatılanlar arasında bir birlik olması⁶³ ve vaazların kullanılış amaçlarındaki düşüncelerle paralel bir gelişme gösterir. Diğer taraftan, vaazların kontrolü ile de ilgilidir⁶⁴. Bu gelişmeler, beraberinde Ramazan'da kullanılabilecek şekilde vaizlerin ellerine verilebilecek vaaz kitaplarının yazılmasını ve bu yöndeki çalışmaları gerektirmiştir⁶⁵.

2.2. Vaiz ve Talebi-i Ulum'un önemi ve yetiştirilmeleri

Osmanlı son dönemde vaazın önem kazanması, kullanılış amaçları, muhtevaları gibi konular tabii ki beraberinde bu işi yapacak olan kimselerin yetiştirilmelerini ve bu eğitim sürecinde hangi niteliklerin kazandırılması gerektiği ile ilgili fikirleri de beraberinde getirmiştir. Çünkü, vaazlar, muhtevaları zaman ve zemine uygun bir hale getirilerek her ne kadar gerek bir kamuoyu oluşturma aracı gerekse siyasî, ekonomik, dinî ve pedagojik bazı amaçların gerçekleştirilmesinin en iyi vasıtaları olurlarsa olsunlar sonuçta vaizler toplumda hak ettikleri yeri almadıkça ve kendilerine yüklenen vazifeyi en iyi şekilde yapabilecek bir nitelikte yetiştirilmedikçe diğer yapılanlar istenilen sonuca götüremeyecektir. İlimin ve fennin eskisine oranla büyük merhaleler katettiği bir dönemde vaizlik yapacakların görevleri öylesine zordur ki, bunların hem alan bilgisi hem de sanat bilgisi açısından özel bir eğitimden geçmeleri gerekir⁶⁶. Vaazlarda, hurafelerle dolu olan vaaz kitaplarının kullanılması, misyonerlik çalışmalarının önüne geçilememesi, ilim ve din arasında sanki bir zıtlık varmış gibi yanlış bir fikrin yaygınlaşması, gelişmenin önündeki fikirlerin anlatılması... vaizlerin yetiştirilememelerinden dolayıdır. Vaaz edebilecek gerçek alimlerin ise kürsülerden uzak durup, bunların yerlerini ehliyetli olmayanların almış olması zikredilen olumsuzlukları iyice artırmıştır. Bu sebeple, eğer vaazlarla ilgili olumsuzluklardan kurtulmak isteni-

62 Trabzonlu A.A., "Hayretlerim ve Ümitlerim", *Beyanü'l-Hak*, c.VI, Adet 132, 29 Şevval 1329-10 Teşri-nievvel 1327, s.2388.

63 Ebu'l Kemal M. Akıl, "Mesail-i Diniyemiz ve Vaizlerimiz 1", *İslam Dünyası*, Adet 15, Sene 1, 1331/1329, s.234-236; Ebu'l Kemal M. Akıl, "Mesail-i Diniyemiz ve Vaizler 2", *İslam Dünyası*, Adet 16, Sene 1, 1331/1329, s.247-249.

64 Celal Nuri, *İlel-i Ahlakiyemiz*, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1332, s.34; Abdullah Cevdet, "Seyahat Notaları", *İçtihad*, No.67, 23 Mayıs 1329, s.1460; Abdullah Cevdet, "Kastamonu'da Kurun-ı Vusta", *İçtihad*, s.1273.

65 Bkz. Mustafa Sabri, "Talebe-i Uluma", *Beyanü'l-Hak*, Adet 33, s.765; Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye ile Hasbihal", *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.796. "Ulema tarafından hemen talebe-i ulüma Türkçe ve sade bir vaaz kitabı tertib edilir ve dağıtırılır dinimize, Meşrutiyet'imize büyük bir iyilik edilmiş olur." (Balıkesiri Sireti, "Ulema-yı Muhteremimize Bir İhtar-ı Nacizane", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 94, s.281.)

66 Hüseyin Hazım, "Mevza-i Hasene", *Beyanü'l-Hak*, Adet 68, s.1342-1343.

yorsa, ilim ehli olan ulemanın vaaz etmeye başlamasının yanı sıra vaiz yetiştirilmesi işine de bizzat devlet tarafından önem verilmelidir⁶⁷.

Tabii ki vaizlerin görevlerini en iyi bir şekilde yapabilecekleri kabiliyette yetiştirilmek istenmelerinin en önemli sebeplerinden birisi de eskisi kadar olmasa bile vaizlerin halk katındaki itibarları ve sözlerinin etkinliğidir⁶⁸.

Yine niçin vaizlerin iyi bir şekilde yetiştirilmeleri gerektiği Nahl 125. ayetle de delillendirilmeye çalışılır. Çünkü, ayete göre Allah'ın yoluna davet, ancak hikmetle, güzel öğütle ve en iyi tartışmayla olabilir. Bunlardan birincisi yani hikmetle irşat, az çok hikmet ve marifetle alakadar bulunanlara, ikincisi yani güzel söz ve öğütlerle vazizlik, ümmi bulunan halka, üçüncüsü ise dine karşı inatçılık edenlere karşı seçilmesi gereken yol ile olur⁶⁹. İşte böylesine önemli bir vazifeyi yerine getirebilmekte sıradan insanların işi değildir. Zira bu, çok iyi bir eğitim sürecinden geçmiş alanında uzman kişilerin yapabileceği bir faaliyettir.

Peki iyi yetiştirilmesi istenilen vaizlerde olması istenilen özellikler nelerdir? Öncelikle vaizlerin "*ahval-i aleme vakıf, talakat-i lisana malik ve fünun-ı mütenevviada mahir alimlerimiz*"⁷⁰ olarak yetiştirilmeleri istenmektedir⁷¹. Yine vaizlerin ve talebe-

67 Bkz. Erzurumlu Ömer Nasuhi (Bilmen), "Nasihât", *Beyanü'l-Hak*, c.V, Adet 121, 4 Şaban 1329-18 Temmuz 1327, s.2201-2202; Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye İle Hasbihâl", *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.795-796; Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3052; Mehmed Akif, "Hasbihâl", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 95, s.290; M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s.264-268; Trabzonî A.A., "Hayretlerim ve Ümitlerim", *Beyanü'l-Hak*, Adet 132, s.2388; Ahmed Naim, "Vaizler", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 2, s.23; Gürünlü Hilmi (Beyazıt Dersiamlarından), "İslahat-ı Medâris Hakkında Bir Mutalaa", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 65, 19 Zilkade 327-19 Teşrinisani 325, s.202; Konyalı A. Atif, "Ramazan-ı Şerifte Vaaz ve Nasihat" *Beyanü'l-Hak*, c.III, Adet 78, 15 Ramazan 1328-6 Eylül 1326, s.1499; M. Şemseddin, "Vaizler Meselesi", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 256, s.353; Hüseyin Hazım, "Meviza-i Hasene", *Beyanü'l-Hak*, Adet 68, s.1343.

68 Hazım, "Açık Mektup Fazıl Müttefekkir Mehmed Abidullah Efendi Hazretlerine" *Sırat-ı Müstakim*, c.IV, Adet 102, 12 Şaban 328-5 Ağustos 326, s.415; M. Şemseddin, "Vaizler Meselesi", *Sebilü'r-Reşad*, Adet 256, s.352.

69 Bkz. Hüseyin Hazım, "Meviza-i Hasene", *Beyanü'l-Hak*, Adet 68, s.1344; [C.F] "Vaaz-Vaizler", *Beyanü'l-Hak*, Adet 175, s.3073. Nahl 125. ayetini, en geniş şekilde tefsirlerden araştırıp, irşatta dikkat edilmesi gerekenleri ve niçin vaizlerin modern ilimleri öğrenmeleri gerektiği doğrultusunda açıklayanlardan birisi de Musa Kazım'dır. Bkz. Musa Kazım, "Mesalik-i İrşad", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 10, s.151-152; Musa Kazım, "Mesalik-i İrşad", *Dini, İçtimai Makaleler*, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1336, s.99-101.

70 Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye İle Hasbihâl", *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.796; Musa Kazım, *Mesalik-i İrşad*, *Dini, İçtimai Makaleler*, s.102.

71 Said-i Nursi'nin bu konu ile ilgili olarak söyledikleri vaizlerdeki olumsuz vasıfları ve istenilenleri belirtmesi bakımından oldukça dikkat çekicidir: "Ben vaizleri dinledim; nasihatleri bana tesir etmedi. Düşündüm. Kasavet-i kalbimden başka üç sebep buldum: Birincisi: Zaman-ı hâzıra-yı zaman-ı salıfeye kıyas ederek yalnız tasvir-i müddeayı parlak ve mübalağalı gösteriyorlar. Tesir ettirmek için ispat-ı müd-

ulumun geçmişten beri okunagelen ilimlerin tahsiline önem vermekle beraber günümüzde ortaya çıkmış ulum ve fünundan da haberdar olarak yetiştirilmeleri dile getirilmektedir. Vaizlerin modern ilimleri öğrenmelerinin istenmesi bir taraftan İslam'ın bütün ilimleri almayı emrettiği yönündeki cümlelerle dini açıdan temellendirilirken diğer taraftan da mesleğin gereklerinin bir neticesi olarak delillendirilir ve bu ilimlerin tahsili vaizler ve talebe-i ulum için farz-ı ayn⁷² kabul edilir. Vaiz ve talebe-i ulumun klasik dini ilimler yanında modern ilimleri⁷³ öğrenmelerinin istenmesi, dinin muhaliflere karşı muhafazasını yerine getirme görevi ile de yakından ilgilidir⁷⁴. Diğer taraftan, vaizlerin yeni ilimleri öğrenmeleri vaazlarını güncelleştirmeleri ve cehaletten ve taassubdan kurtulmamız açısından da önemlidir. Çünkü, taşraya vaaz etmeye gidecek talebenin öyle yetiştirilmesi gerekir ki, halka dünyadan uzaklaşmayı değil, Allah için dünyaya sarılmanın yolunu öğretmelidir. Fakat bunu yapabilmeleri için kendilerinin o yolda bir terbiye almış olmaları gerekir. Tarlaya iki çapa daha fazla vurmanın, iki rekat nafile namaz kılmaktan daha sevap olacağını anlatamayan hocaların zararlı olacakları açıktır⁷⁵. Bu sebeple, vaaz edecek talebenin fen ilimleri yanında içtimai ilimleri de okuyabilecekleri bir programla yetiştirilmeleri gerekmektedir. Ancak, bu kısa zamanda yapılacak bir iş değildir. Bu sebeple, özellikle köy halkının ve milletin yapılacak vaazdan fevkalade faydalanmaları için "*şimdilik bütün müftülerin teşkil ettiği bir heyet-i ilmiye teşkili ile Ramazan-ı şerifte görev alacak müderrisin ve talebe-i ulumun tenvir-i efkara muktedir, bildiğini anlatmaya ehliyeti sabit olanlarına bu hizmeti tevdi, diğerlerini yalnız müezzinelik ve namaz kıldırmak gibi vazifelere hasır ile kürsülerden men etmelidirler. Hele şehirlerdeki camilerde ehliyetsiz kişilerin vaaz etmelerine kesinlikle izin verilmemelidir.*"⁷⁶ Milletın fikrini açmak için

dea ve müteharri-i hakikatı ikna lazım iken, ihmal ediyorlar. İkincisi: Bir şeyi terhib veya terhib etmekle ondan daha mühim şeyi tenzil edeceklerinden, muvazene-i şeriati muhafaza etmiyorlar. Üçüncüsü: Belagatın muktezası olan, hale mutabık, yani ilcaat-ı zamana muvafık, yani teşhis-i illete münasip söz söylemezler. Güya insanları eski zaman köşelerini çekiyorlar, sonra konuşuyorlar. Hâsıl-ı kelâm; Büyük vaizlerimiz hem alim-i muhakkik olmalı, ta ispat ve ikna etsin. Hem hakim-i müdakkik olmalı, ta muvazene-i şeriati bozmasın. Hem beliğ-i mukni olmalı, ta mukteza-yı hal ve ilcaat-ı zaman muvafık söz söylesin. Ve mizan-ı şeriata tartсын. Ve böyle olmaları da şarttır."Bkz. Bediüzzaman Said Nursi, *Divan-ı Harbi Örfi*, Risale-i Nur Külliyyatı içinde, c.II, Yeni Asya yayınları, İstanbul 1996, s.1935; Bediüzzaman-ı Kürdi Said, "Dağ Meyvesi Acı da Olsa Devadır Bediüzzaman-ı Kürdi'nin Fihriste-i Makasıda ve Efkârının Programıdır", *Volkan*, Nr.84, 3 Rebiülevvel 1327-12 Mart 1325-25 Mart 1909, s.2.

72 Mustafa Sabri, "Talebe-i Uluma", *Beyanü'l-Hak*, Adet 33, s.765.

73 Alimcan el-İdrisi, "İslah-ı Medaris Hakkında", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Adet 123, 11 Muharrem-30 Kanunievvel 326, s.311.

74 Bunu destekleyen bir yazı için mesela bkz. ... Protestan mezhebini anlatmak için dünyanın en uzak kıtalarına kadar propagandacılarını, mübeşşirlerini saldıranlardan hükümet-i meşruta hükümetimiz ibret alsada ahval-i âleme vakıf, talakat-i lisana malik, ve fünün-ı mütenevviada mahir alimlerimizden her kazada müstevfi maaşlı birer devriye vaizi bulundursalar Müslümanların bundan çok yararlanacağı muhakkaktır." (Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye İle Hasbihal", *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.796.)

75 Fatim, "Mekâtib", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 103, s.432.

76 Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye İle Hasbihal", *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.796.

muktedir ve mütefennin vaiz lazımdır ve bunları yeni metodlarla yetiştirmek gerekir⁷⁷.

Vaizlerin aynı zamanda yabancı dil öğrenimine önem verilmesi hatta Avrupa'ya tahsile gönderilmesi de istenilenler arasındadır. Vaizlerin yabancı dil öğrenmelerinin istenilmesi ve bu yönde yetiştirilmeleriyle ilgili bir talep ve bunun gerekliliği, vaazlarında halkı, "alat-ı cedide-yi ziraiyye ve sinaiyyenin isti'maline bilahare memleketimizde müteaddid fabrikalar ve darussinailler tesisine terghib ve teşvik"⁷⁸ gerekçesiyle istenir.

Osmanlı'nın son döneminde, vaaz ve vaizlerle ilgili getirilen tenkit ve önerilerden sonra, bir vaizin vaazı esnasında gerek şekil, gerek muhteva gerekse hal ve hareketleri açısından dikkat etmesi gerekenlere de değinilmektedir. Bunlar şu şekilde özetlenebilir: Vaizin, vaazı esnasında, kürsüye maişet kaygısıyla değil, Allah'ın rızasını kazanmak için çıkması, kürsüde edepli bir şekilde oturup, gereksiz mukaddimelerle vakti harcamaması⁷⁹, her sözü şiddet ve sertlikten, kibir ve gururdan, nefsi arzuların uzak olarak mütevazı, şefikane ve yumuşak olarak söylemesi, kimseyi kötülememesi⁸⁰, cemaatin durumuna, mizacına, zamana ve zemine uygun konular anlatması⁸¹, hangi kitaptan ders okutmak ve hangi ayet ve hadisi tefsir etmek isterse, o ayet ve hadisle ilgili meseleye⁸² ve vaaz edeceği bahse ait bütün meselelere vakıf bulunması⁸³, ayet ve hadisleri kendi mensubu bulunduğu fırka ve cemiyete göre tefsir etmemesi⁸⁴, halkın anlayabileceği bir dil ile vaaz etmesi, vaazı Arapça kelime ve ifadelerle sıkıcı hale getirmemesi⁸⁵, amiyane tabirler kullanarak vaaz etmemesi⁸⁶ ve tesirli söz söyle-

77 Erzurumlu Ömer Nasuhi (Bilmen), "Nasihât", *Beyanü'l-Hak*, Adet 121, s.2202; *Sırat-ı Müstakim, Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 60, 13 Şevval 327-15 Teşrinievvel 325, s.128.

78 Sibiryalı: Alimcan el-İdrisi, "Darülfünun'da Tedrisat", *Sırat-ı Müstakim*, c.III, Adet 57,22 Ramazan 327-24 Eylül 325, s.75. Ayrıca bkz. Vasıf, "Mektup", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 75, s.364.

79 Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, Adet 37, s.854.

80 Bkz. A.g.m. s.854-855; Trabzoni A.A. "Hayretlerim ve Ümitlerim", *Beyanü'l-Hak*, Adet 132, s.2388; Fatın, "Mekatib", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 103, s.433; M.N.D. "Zavallı İslamiyet!...", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 159, s.41; Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3053; Kılıçzade Hakkı, *Hiikadât-ı Batılaya İlan-ı Harp*, s.105.

81 Kazanlı Halim Sabit, "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", *Sırat-ı Müstakim*, c.V, Adet 124, 17 Muharrem-5 Kanunisanı 326, s.334; "Tekamülât-ı Diniye" *İkdam*, No. 7058, 7 Zilhicce 1334-5 Teşrinievvel 1916, s.2.

82 Vaizlere İhtar, *Beyanü'l-Hak*, Adet 39, s.878.

83 Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3052.

84 Ahmed Şirani, "Ulemayı Kiram ve Fırkalar", *Beyanü'l-Hak*, Adet 147, s.2622-2623; Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3054; Hazım, "Açık Mektup Fazıl Mütefekkir Mehmed Abidullah Efendi Hazretlerine", *Sırat-ı Müstakim*, Adet 102, s.415.

85 Mustafa Hakkı, "Ulema-yı İslamiye İle Hasbihal", *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.795; Mustafa Hakkı, "Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme", *Beyanü'l-Hak*, Adet 37, s.855; "Vaizlere İhtar", *Beyanü'l-Hak*, Adet 39, s.878.

86 Mehmed Şükrü, "Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...", *Beyanü'l-Hak*, Adet 174, s.3053.

mesi⁸⁷, vaaz esnasında bilmediği konulara girmemesi⁸⁸, hitap ederken “biz” zamirini kullanması⁸⁹, birinci el kaynakları kullanması⁹⁰, ilmi ile amil olması, vaaz sonunda bir özet yapması ve alim, fakih, hitabetinin güzel olması⁹¹ gerekir. Bütün bunların yanı sıra cemaatin da üstüne düşeni yapıp, özellikle ehil vaizlere ve vaazlarına rağbet göstermeleri ve vaazı büyük bir dikkatle dinlemeleri gerekir⁹².

Görüldüğü üzere vaaz başlamadan önce ve sonra yapılması gerekenler vardır. Dönemin yayın organlarında bu hususların hemen hepsine değinilmektedir. Bunlardan bir kısmı vaazın konusu, metodu vb. ile ilgili iken diğer bir kısmı da vaiz ve cemaatte bulunması gereken özelliklerdir. Aslında Osmanlı son dönemde eleştirilip, çözüm öneriler sunulan bu problemler günümüz için de geçerlidir. Vaaz ve vaizlik konusunda yapılan sempozyum, panel vb. faaliyetlere bakıldığı zaman sanki aynı problemlerin dile getirildiği çok açık bir şekilde görülebilir⁹³.

2.3. Vaaz ve vaizlikle ilgili olarak yapılan faaliyetler: Medresetü'l-Vaizin ve diğerleri

Acaba dönemin yayın organlarında yer alan bunca tenkit ve önerilere rağmen, resmi mercilerce vaaz ve vaizlik konusunda herhangi bir faaliyette bulunulmamış mıdır? Bu soruya verilecek cevap evet bulunulmuştur. Yayın organlarındaki tenkit ve önerilerin de ışığında Meşrutiyet'in ilanından sonra vaazların en iyi şekilde verilebilmesi için vaiz yetiştirilmesi konusunda yeni bazı anlayışlar geliştirilmiştir. Bu yeni gelişmeler çerçevesinde genel medreselere bazı dersler konulmuş⁹⁴, yeni açılmış bazı

87 Mehmed Şükrü, a.g.m, s.3052; Kazanlı Halim Sabit, “İslah-ı Medaris Münasebetiyle”, *Sirat-ı Müstakim*, Adet 124, s.334.

88 Mustafa Sabri, “Talebe-i Uluma”, *Beyanü'l-Hak*, Adet 33, s.765; Mustafa Asım, “Dindarlık ve Dinsizlik Makale 2”, *Beyanü'l-Hak*, Adet 50, s.1055-1056; Mustafa Hakkı, “Ulema-yı İslamiye ile Hasbihal”, *Beyanü'l-Hak*, Adet 34, s.796.

89 Mustafa Hakkı, “Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme”, *Beyanü'l-Hak*, Adet 37, s.855,856.

90 Mustafa Hakkı, a.g.m., s.857; Hüseyin Hazım, “Meviza-i Hasene”, *Beyanü'l-Hak*, Adet 68, s.1343-1344; Trabzoni A.A. “Hayretlerim ve Ümitlerim”, *Beyanü'l-Hak*, Adet 132, s.2388; Kazanlı Halim Sabit, “İslah-ı Medaris Münasebetiyle”, *Sirat-ı Müstakim*, Adet 124, s.334-336.

91 Konyalı A. Atif, “Ramazan-ı Şerifte Vaaz ve Nasihat”, *Beyanü'l-Hak*, Adet 78, s.1499; Ahmed Naim, “Vaizler”, *Sirat-ı Müstakim*, Adet 2, s.23.

92 Hüseyin Hazım, “Meviza-i Hasene”, *Beyanü'l-Hak*, Adet 68, s.1344; Konyalı A. Atif, “Ramazan-ı Şerifte Vaaz ve Nasihat” *Beyanü'l-Hak*, Adet 78, s.1499.

93 Mesela bkz. Mehmet Aydın, “Günümüzde İrsad Hizmetinde Görülen Bazı Yanlışlıklar”, *I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri (1-5 Kasım 1993)*, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.426-432.

94 Medreselerde usul-i hitabet dersine yer verilmesine Halim Sabit en çok önem verenlerden biridir. Ona göre, buralarda vaaz ve nasihatların etkili olması için de vaazın, muhatabın kendi lisanıyla fasih ve belâğ olarak samimi bir şekilde yapılması, zaman ve zemine uygun olması, muhatabın ahva-i ruhiyesinin bilinmesi gereklidir ki, bütün bunlar hitabet dersi vasıtasıyla elde edilebilir. Kazanlı Halim Sabit “İslah-ı Medaris Münasebetiyle”, *Sirat-ı Müstakim*, Adet 124, s.334.

ihtisas medreseleri için çıkarılan nizamname ve kanunlarla da vaiz ve hatip eğitimi- ne özel bir yer verilmiştir.

Medreselerde vaaz ve vaizlik konusundaki gelişmeler şunlardır: 1910 tarihli Medaris-i İlmiye Nizamnamesinin 38. maddesine göre, Zeyl Meşayih denilen Selatin-i Izam camilerinde Cuma vaizliği yapacak medrese mezunları için yapılan imtihanlar- da Beyzavi tefsirinden bir ayetin tefsir ettirilmesi ve daha sonra da mezunların Ni- zamnamenin 37. maddede belirtilen müderrislik sınavındaki derslerden de imtihan edilmesi kararlaştırılmaktadır ki bu dersler; Ulum-ı Edebiye-i Arabiye, Ulum-ı Tabi- iye, Riyaziye, Mantık, Fenn-i Münazara, Kelam, Fıkıh ve Usul-i Fıkıh, Tefsir, Hadis ve Usul-i Hadis, Tarih-i İslam ve Mufassal Tarih-i Osmanidir⁹⁵. Sonraki yıllarda ise genel medreselerde vaizlik eğitimiyle ilgili derslere yine önem verildiği görülmekte- dir. Mesela, 1914 yılında çıkarılan İslah-ı Medaris Nizamnamesi ile kurulan Daru'l- Hilafeti'l- Aliyye Medresesi Tali kısımlarının programlarında Nizamnamede "Hitabet ve Meviza" dersine yer verildiği görülmektedir⁹⁶.

Ancak dönemin yayın organlarında yer alan şikayet ve teklifleri de dikkate alan yetkililerin vaaz ve vaizlik konusunda yaptıkları en önemli icraat aynı ismi taşıyan ve vaizlik mesleğini icra edeceklerin kaynağından işinin ehli bir şekilde yetişebilecekleri Medresetü'l-Vaizin'in açılmasıdır. Bu okul hakkında bilgi vermeye geçmeden ön- ce önemine binaen Hüseyin Atay'ın değerlendirmelerine burada yer vermekte fayda var: *"Medresetü'l-Vaizin ise gerçekten çok güzel bir program ve talimatname ile ku- rulduğu halde, onun da yaşamamasının sebeplerini tesbit etmek zordur. Bugün böy- le bir yüksek okula ihtiyaç vardır. Bu ya bir fakülte veya İlahiyat Fakültesi'nin bir böl- lümü olur. Bize öyle geliyor ki, Medresetü'l-Vaizin'in seviye, içinde bulunduğu za- mandan ileri olduğu için yaşama imkanı bulamamıştı."*⁹⁷ Hakikaten bu okul sahasın- da ne ondan önce ne de sonra böyle bir teşebbüsün olmadığı tek ve örnek bir kuru- luştur. Böylesine örnek bir okulun kurulmasının en önemli sebebi ise muhakkak ki, o fikir hürriyeti ortamı içerisinde düşünen her kafanın vaaz ve vaizlik kurumuna önem vermeleri, fikirlerini gerekli tedbirlerin alınabilmesi için yayın organlarında veya baş- ka vesilelerle yetkililere duyurmalarıdır.

Aslında, Medresetü'l-Vaizin'in bu hale gelmesinden önce, Meşrutiyet'in ilanının öncesinde başlayıp ve bu dönemde hız kazanan çalışmalar sonucunda vaizlerin iyi ye-

95 "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi" (16 Safer 1328-13 Şubat 1325), *Düstur*, Tertib-i Sani, c.II, s.136.

1912 tarihli Tevcih-i Cihat Nizamnamesinden anladığımızı göre ise Cuma vaizliği imtihanlarında Ha- lebi'den on satırdan aşağı olmamak üzere bir ibare harekettirilerek tercüme ettirilecek, ibadetle ilgili fihki meselelerden üç, kelami meselelerden üç soru tertib olunacaktır. Bkz. "Tevcih-i Cihat Nizamna- mesi (2 Ramazan 1331-23 Temmuz 1329)", *Düstur*, Tertib-i Sani, c.V, s.613.

96 "İslah-ı Medaris Nizamnamesi (10 Zilkade 1332-18 Eylül 1330)", *Düstur*, Tertib-i Sani, c.VI, s.1330.

97 Atay, s.312-313.

tiştirilmesi konusunda bir irade ve temayülün ortaya çıktığı görülür. Konu ile ilgili ilk teşebbüs, Şeyh Reşit Rıza tarafından 1910'da İstanbul'a geldiği sırada görüldü. Reşit Rıza, daha önce Suriye, Mısır ve Tunus'ta açıldığını söylediği medreseler örneğine uygun bir medreseyi İstanbul'da kurmayı teklif etti. Öğrenim dili Arapça olacak olan medresede, ortaöğretim çıkışlılar vaiz olarak yetiştirilecekti⁹⁸. İkinci önemli teşebbüs, II. Meşrutiyet'in başlarında Medrese islahatları çerçevesinde vaizlerin yetişebileceği bir "Vaizin ve Mürrşidin" şubesinin açılması kararlaştırılmış, hatta programı dahi yapılmış olmasına rağmen bu gerçekleştirilememiştir⁹⁹. Bunun üzerine Evkaf Nezareti, zaten hazırlanmış olan programı gözden geçirerek¹⁰⁰ uygulanmak üzere 28 Aralık 1912 yılında Soğukçeşme-Vani Efendi Medresesi'nde kendisine bağlı Medresetü'l-Vaizin'i açtı. Medresetü'l-Vaizin'in açılması, genel medresenin mevcut durumunun, yaşadığı asra ve gelişen topluma yeterli gelmediğini kabul etmesi ve batılılaşmanın özellikle din alanında da aydınlanmayı gerektirdiğinin etkili olmasının artık iyice hissedildiğinin ve İslam dininin mani-i terakki olmadığına dair düşüncenin bizzat tabana da yayılması gerektiğine dair bir düşüncenin artık medreselilerce de benimsendiğinin anlamına gelebilir¹⁰¹. Medresetü'l-Vaizin sınavla 20-35 yaşları arasındaki öğrencileri kabul ediyordu. Ancak medrese ilk iki yıl başarılı bir eğitim-öğretim veremedi. Bu başarısızlığın sebepleri, medreseye kabul edilen öğrencilerin seviyesinin üzerinde daha yüksek bir program hazırlanıp uygulanması, idareci ve öğretim kadrosunun yetersizliği, disiplinin sağlanamamış olması vb. olabilir¹⁰².

Nihayet, Mustafa Hayri Efendi memleketin ihtiyaç duyduğu nitelikli vaizleri yetiştirmek üzere Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesini¹⁰³ hazırlamıştır. Daha sonra yayınlanan bir talimatname ile de nizamnamede belirtilen hükümlere açıklık getirilmiştir¹⁰⁴.

Yine Mustafa Hayri, vaizlerle ilgili düzenlemeleri içeren bir nizamname¹⁰⁵ yayınlarak konuya verdiği önemi göstermiştir. Altı maddeden oluşan Nizamnamede

98 Mustafa Ergün, "II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve İslah Çalışmaları" *Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi*, c.XXX, Nr. 1-2, Ankara 1982, s.88-89.

99 H."Medresetü'l-Vaizin", *Sebilü'r-Reşad*, c.XI, Adet 273, 5 Muharrem 1332-21 Teşrinisani 1329, s.194-195.

100 H. "Medresetü'l-Vaizin", *Sebilü'r-Reşad*, s.194-195. Bu konuda ayrıca bkz. Ergün, s.86; Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", s.106.

101 Atay, s.302.

102 Bkz. H."Medresetü'l-Vaizin", *Sebilü'r-Reşad*, c.XI, Adet 273, s.194-195.

103 "Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s.212-215.

104 *Medresetü'l-Vaizin Nizamname ve Talimatnamesi*, Matbaa-i Amire, İstanbul 26 Rebiülevvel 1332/6 Şubat 1329, s.3-13.

105 "Cevami' ve Mesacid-i Şerifede Vaaz ve Nasihat Edecek Ulema Hakkında Nizamname (13 Cemaziyelula 1332-27 Mart 1330)", *Düstur*, II/6, s.375.

"Cevami' ve mesacid-i şerifede vaaz ve nasihat edecek ulemanın merkez-i saltanat-ı seniyyede Meşihat-ı İslamiyye Ders Vekaleti canibinden ve taşralarda mahalleri kadı ve müftüleri tarafından me'zuniyeti havi birer vesika-i resmiiyeye haiz olmaları"¹⁰⁶nın gerektiği, buna uymayanların ise cezalandırılacakları bildirilmektedir¹⁰⁷. Diğer taraftan, nizamnamede resmi belgeye sahip olup da, vaaz esnasında "...ahkam-ı esasiye-i şer'iyeye müğayir ve eimme-i din ve eazim-i islamiyyeye müzeyyif ve beynel müslimin şikak ve nifaki müeddi beyanında bulunanları"¹⁰⁸ da cezalandırılacağı ifade edilmektedir. Bu, özellikle yukarıda bahsedilen ehliyetless vaizlerle ilgili şikayet ve alınması gereken tedbirlerin olumlu bir şekilde yansınması olarak değerlendirilebilir.

1914 tarihli Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi; Mevad-ı Esasiye, Umur-ı İdare ve Talimiye, Şerait-i Kabul, Fuyuzat başlıkları adı altında 12 maddeden oluşmaktadır. Nizamnamenin birinci maddesinde medresenin kuruluş amacı, "*Ahkam-ı aliye-i Kur'anîye ve sünen-i seniyye-i Nebeviyye dairesinde mekarim-i ahlakîyeyi ve din-i mübin-i İslam'ın terakkiyat-ı medeniyyeye hadim hükm-i celile ve mevaiz-i hasene-i içtimaiyesini neşr ve tamim edecek erbab-ı irşat ve diiat yetiştirmek maksadıyla...*"¹⁰⁹ diye ifade edilmektedir. Nizamnamenin bu ilk maddesi yine dönemin yayın organlarında sıkça yer alan İslam'ın her yere ulaştırılması isteğiyle de uygunluk arz etmektedir. Her ne kadar Osman Ergin, medresenin ilk maddesindeki kuruluş amacını açıklayan bu cümleyle göre okulun vaiz yetiştirmekten ziyade propagandacı, din naşirleri için açılmış adeta bir misyoner okulu olduğunu¹¹⁰ söylüyorsa da, okulun programı incelendiği zaman esas amacın bu olmadığı çok açık bir şekilde görülebilir. Elbette yazılan makalelerde vaiz yetiştirmede bu tür istekler yer almaktadır¹¹¹. Fakat, Bu tür bir kanaata varmayı yukarıda çok uzun bir şekilde işlenmeye çalışılan vaizlik ile ilgili yazılanlar bütüncü bir bakışla incelendiği zaman doğrulamamaktadır. Sonra dönemin kendi özelliği ve İslam ülkelerinde açılan misyoner okullarının sayıları¹¹², dininden dönenlerle ilgili yazılanlar göz önüne getirildiğinde bu tür yazıları okulun tek açılış amacı bu imiş gibi yo-

106 A.g.n., s.375, madde:1.

107 A.g.n., s.375, madde: 2.

108 A.g.n., s.375, madde: 3.

109 "Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s.212, madde: 1; *Medresetü'l-Vaizin Nizamname ve Talimatnamesi*, s.3.

110 Ergin, c.I-II, s.160.

111 Mesela bkz. {C.F.}, "Vaaz-Vaizler", *Beyanü'l-Hak*, Adet 175, s.3073; A.N., "Alem-i İslam'da Beşair-i İntübah", *Sirat-ı Müstakim*, VII, Adet 172,30 Zilhicce 1329-8 Kanunievvel 1327, s.258.

112 Mesela o tarihlerde Suriye'de sırf 110 Amerikan, 55 İngiliz mektebinin bulunduğunu yine vaaz ve vaizlikle ilgili bir yazıdan öğrenmekteyiz. Bkz. Samizade Süreyya, "Vaaz ve Vaizliğe Dair", *İslam Dünyası*, Adet 23, s.373. Osmanlı'da açılan yabancı okullar hakkında daha geniş bilgi için bkz. İlber Ortaylı, "Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler", *Amme İdaresi Dergisi*, c.XIV, Ankara 1982, s.3; İlkur Polat Haydaroğlu, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar*; Ocak Yayınları, Ankara 1993.

rumlamak yerine Müslümanlara bu tür cereyanların etkilerinde kalmamaları için dinlerini öğretebilecek meslek erbabı yetiştirmeye yönelik istekler olarak kabul etmek daha doğru olur. Çünkü, bir inananın bağlı bulunduğu dinden başka bir dine geçmesinin en önemli sebeplerinden birisi kendi dini hakkındaki bilgisizliğidir. Okulun açılış amacının bu olmadığını gösteren en önemli delil ise, bu yazıların hiç birisinde Hıristiyan, Yahudi veya başka bir dine mensup olanı Müslüman yapmak için diye bir tek cümleye rastlayamadığımız gibi bunu ima eden bir ifade de görmek mümkün değildir.

Nizamnamede medresenin bağlı olduğu makam da "...*Evkaf-ı Hümayun Nezaret-i müessesat-ı İlmiyye müdürîyetine merbut olmak üzere ...*"¹¹³ olarak belirtilmektedir. Bu kurum, o sırada Evkaf Nazırı olan fakat bu nizamnamenin yayınlanmasından bir ay sonra Şeyhülislam olan Hayri Efendi'nin başında olduğu bir makama bağlanmakla beraber, o dönemde Meşihat-Evkaf alt-çelişkisinde Evkaf Nezareti daha uygun görülerek Evkaf Nezareti'ne bağlı bir biçimde kurulmuş idi.

Medresitül-Vaizin'in öğretim süresi dört yıl idi¹¹⁴. Yüksek dereceli bir medrese olarak tesis edilmişti. Öğrenciye Tefsir-Şerif, Hadis-Şerif, İlm-i Kelam, İlm-i Fıkıh, İlm-i Usul-i Fıkıh, Feraiz, Siyer-i Nebi, Tarih, Coğrafya, Türk-Arap-Fars Edebiyatı, Riyazat, İlm-i Hey'et (ameli), Tabiat Bilgisi ve Kimya, Felsefe (mantık, ruhbilim, ahlak, metafizik, felsefe ve İslam felsefesi tarihi), Toplum ve Eğitim Bilgisi, Hukuki Bilgiler, İktisat ve Maliye, Sağlık Bilgisi, Beden Eğitimi, Hitabet ve Mev'ize derslerinin¹¹⁵ öğretimi yapılacaktı. Medrese müdür ve öğretmenlerini Evkaf Nezareti tayin edecekti¹¹⁶. Öğrenciler için konan yaş sınırı 20-30 idi. Sınav ile öğrenci alınacaktı. Öğrencinin sağlık durumu yerinde olmalı, ayrıca azasında noksanı olmayıp, kekeleye de olmayacaktı. Öğrenci, medreseyi bitirdikten sonra Evkaf'ın gösterdiği hizmeti 4 yıl yapacağını taahhüt edecekti¹¹⁷. Buradan, öğrenciye bir çeşit burs verildiğinden karşılığında mecburi hizmet istendiği anlaşılmaktadır.

Bitirme sınavlarında Makam-ı Meşihat ve Harbiye Nezareti'nden seçilmiş ikişer mümeyyiz de hazır bulunacak, sınavı verenlere tabur imamlığı, vaizlik gibi görevler ayrıca sınav yapılmaksızın tercihan verilecekti¹¹⁸. Nitekim, bu durum daha sonra yayınlanan, askeri birliklerde görevlendirilecek din görevlileri hakkındaki nizamnamede de belirtilmiştir¹¹⁹. Vaizlik gibi görevler, vakfiyelerle düzenlenen "*cihet*"ler olduk-

113 "Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s.212, madde: 1; *Medresetü'l-Vaizin Nizamname ve Talimatnamesi*, s.3.

114 A.g.n., s.212, madde:2.

115 A.g.n., s.214, Medresetü'l-Vaizin'de Tedris Olunacak Ulum ve Fünunu Havi Cedvel.

116 A.g.n., s.213, madde:6-7.

117 A.g.n., s.213, madde:9

118 A.g.n., s.213-214, madde:11

119 "Alay ve Tabur İmamlarının Vezaif-i Tedrisiyeleri Hakkında Nizamname", *Düstur*, II/6, s.332-333, madde: 6.

ları için, Evkaf Nezareti bu cihetlerin tevcih edileceği kişileri kendisine bağlı bir kurumda yetiştirmek istemiş, bu alanı Meşihat'a bırakmamıştır¹²⁰.

1915 yılında hazırlanan programda ise, nizamnamede belirtilen derslerin hangi sınıflarda kaç saat ve hangi muallimler tarafından okutulacağı hususlarına yer verilmiştir¹²¹.

II. Meşrutiyet döneminde nizamnamede de belirtildiği üzere nitelikli vaiz yetiştirmek üzere tesis edilen Medresetü'l-Vaizin kendisinden beklenen görevleri acaba yerine getirebilmiş midir? Bu sorunun cevabı ne evet ne hayır¹²² olabilir. Çünkü, medresenin açılışı ve gelişmesi için çıkarılan nizamname ve talimatnamelerin istenilen sonucu verebilmeleri memleketin içinde bulunduğu savaş sebebi ile pek mümkün değildi. Nizamnamede medreseye azami kırk talebe alınacağı¹²³ bildiriliyor. Bütün bu öğrencilerin görev aldıkları düşünülse bile bu sayının yetersizliği ortadadır. Diğer taraftan, nizamname zaten mezunlarının görev alacakları yerleri sınırlandırmış idi. Savaşın getirdiği olumsuz tablo ve diğer sebepler medreseye olan talebi de azaltmıştır¹²⁴. Ancak, yapılan çalışmalar daha sonraki çalışmalara başlangıç olması ve örneklik etmesi açısından önemlidir. İslam Dini hakkında halkı aydınlatmakla görevli olan kişilerin mesleki, genel kültür ve pedagojik yönden belli bir eğitim sürecinden geçmeleri gerektiği açık bir şekilde anlaşılmış ve teşebbüslerde bulunulmuştur.

SONUÇ

Çalışmamızın sonunda vaaz ve vaizlik hakkında geniş bir sonuç yazacak değiliz. Çünkü, konu ile ilgili bütün değerlendirmelere yapılabildiği ölçüde ilgili kısımlarda yer vermeye çalışıldı. Ancak, yukarıdaki yapılan tartışmaları aradan geçen bunca yıllara rağmen getirip bugün yeniden yapmaya kalksak veya o zaman vaaz ve vaizlikle ilgili yazılan o makaleleri, yayınlanan talimatname, nizamname, layiha vb. tarihlerini değiştirip bugün tekrar yayınlamaya kalksak, zannederseniz hiç kimse çıkıp bunlar bu-

120 Hüseyin Hatemi, "19. Yüzyılda Medreseler", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, c.II, İletişim yayımları, İstanbul 1985, s.508. Cihetler hakkındaki nizamname için bkz. "Tevcih-i Cihat Nizamnamesi", *Düstur*, II/5, s.607-617.

121 *Ceride-i İlmîyye*, Sene1, Adet 9, Ocak 1915, s.573-576.

122 Bkz. M. Şemseddin, *Hurafattan Hakikate*, s.222-224; Aksekili Ahmed Hamdi, "Medresetü'l-İrşad", *Sebilü'r-Reşad*, cXXI, s.538-539, Safer 1341, s.142-143. Medresetü'l Vaizin 1919 yılı sonlarında yine Evkaf Nezareti'ne bağlı olarak açılan Medresetü'l Emmme ve'l Huteba ile birleşerek Medresetü'l-İrşad adı altında Meşihat'a bağlanmıştır. Bkz. *Ceride-i İlmîyye*, c.V, Adet 51, Rebiülevvel 1338, s.1639-1643.

123 "Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi", *Düstur*, II/6, s.212, madde:2; *Medresetü'l-Vaizin Nizamname ve Talimatnamesi*, s.3.

124 Ayrıca bkz. Yazıcı, "Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler", s.112; Zeki Salih Zengin, *II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslahı Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918*, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan Tezi), Kayseri 1993, s.283-284.

günün problemleri değil diyemez. Diyanet İşleri Başkanlığımızın almış olduğu bazı tedbirlere rağmen vaaz ve vaizlik gibi geleneksel bir kurum çağın imkanlarından da yararlanarak daha da geliştireceğine hızla gerilemekte ve eski öneminden çok şeyler kaybetmiş ve kaybetmektedir.

O zaman niçin vaaz ve vaizliğin terakki edemediği vb. ile ilgili soruların cevabını başka yerlerde aramak gerekir. İşte bu aşamada Osmanlı son dönemde bu hususta yapılan tartışmalar ve bunların sonucunda ortaya çıkan "Medresetü'l-Vaizin" gibi ne önceden ne de sonradan bir daha tesis edilemeyen bir müessese karşımıza çıkıyor ki, bu okul vaaz ve vaizlik konusunda bizim ufukumuzu açmaya yarayabilir. Bu tür bir tarihi araştırmada günümüze yönelik farklı bir konuya girmek istemiyoruz. Bütün yönleriyle bu konuyu başka bir araştırmaya bırakmak daha doğru olur. Ancak, ufkumuzu açtığımızı zikrettiğimiz hususa bir yönüyle az da olsa değinmek yararlı olacaktır. O da, Osmanlı son döneminin de önemli bir problemi olan nitelikli vaizlerin olmayışı, bunların yerine bilgili dahi olsalar bu işi yapabilecek okuldan yetişmemiş olan kimselerin görev yapmalarındır. Evet bugün vaizlerimiz İlahiyat Fakültelerinden mezun olmaktadır. Ancak bunlar bu kurumlardan -her ne kadar vaaz konusunda bilgilendirilmekle beraber- birer vaiz olarak değil, ilahiyatçı daha doğrusu pedagojik formasyon derslerini alan öğretmenler olarak mezun olmaktadır. Vaizlik ise bütün bunların üzerinde ayrı bir eğitim gerektirir. Eğer bugün vaaz ve vaizlik ile ilgili problemleri çözmek istiyorsak, bu hususun dikkatle Osmanlı'nın son dönem tartışmalarının da göz önünde tutularak yeniden düşünülmesi gerekir kanaatindeyim.

Diğer taraftan Osmanlı'nın son döneminde vaaz ve vaizlik ile ilgili yazılanlar, konunun mahiyetine yönelik tartışmalar olmasından ziyade pratiğe yönelik ve özellikle de din ve modernleşme çerçevesindeki yazılar olmasına rağmen, vaaz ve vaizlik müessesinin pratikte cereyan eden bir vakfa olduğunu tesbite yönelmiş olması bakımından da önemli bir materyal oluşturmaktadır. Bu ise, konunun ilmi bir zeminde araştırılması ve bilimsel bir zemine oturtulduktan sonra pratikte neler ve nasıl yapılabileceği konusunda da önemli ipuçları verebilecek niteliktedir.

BİBLİYOGRAFYA

- A. ŞAHABEDDİN, "*İslamiyet*", Volkan, Nr. 25, 3 Muharrem 1327-12 Kanunisani 1324, 25 Kanunisani 1909, s.1.
- A.N., "*Alem-i İslam'da Beşair-i İntibah*", **Sırat-ı Müstakim**, c.VII, Adet 172, 30 Zilhicce 1329-8 Kanunievvel 1327, s.257-258.
- ABDÜLLATİF NEVZAD, "*Bizde Ahlak Bizde Terbiye 1*", **Sebilü'r-Reşad**, c.X, Adet 257, 11 Ramazan 1331-1 Ağustos 1329, s.369-371.
- ABDÜRREŞİD İBRAHİM EFENDİ, "*Ahval-i Alem-i İslam Hakkında*", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 85, 11 Rebiülahir 328-8 Nisan 326, s.118-123.
- , "*Müslümanları İntibaha Davet Hakkında*", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 89, 10 Cemaziyevvel 328-6 Mayıs 326, s.191-194.

- , "*Müslümanları Kim Uyandıracak?..*", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 98, 14 Recep 328-8 Temmuz 326, s.343-345.
- ABDULLAH CEVDET, "*Büyük Hastalık*", **İçtiḥad**, No.117, 21 Ağustos 1330, s.313-317.
- , "*Kastamonu'da Kurun-ı Vusta*", **İçtiḥad**, No.58, 14 Mart 1329, s.1271-1274.
- , "*Mektep Alemi-Hayat Alemi*", **Resimli Mektep Alemi**, No.4, 1 Eylül 1329, s.49-53.
- , "*Seyahat Notaları*", **İçtiḥad**, No. 67, 23 Mayıs 1329, s.1459-1463.
- , "*Une Profession de Foi*", **İçtiḥad**, No.6, Mayıs 1905, s.88-91.
- AHMED ŞİRANİ, "*Ulema-yı Kiram ve Fırkalar*", **Beyanü'l-Hak**, c.VI, Adet 147, 8 Rebiülevvel 1330- 13 Şubat 1327, s.2621-2623.
- AHMED NAIM, "*Vaizler*", **Sırat-ı Müstakim**, c.I, Adet 2, 7 Şaban 326-21 Ağustos 324, s.22-23.
- AHMED NECATİ, "*Ulema-yı Kiramdan Bir Rica*", **Beyanü'l-Hak**, c.VII, Adet 171, 28 Şaban 1330-30 Temmuz 1328, s.3009-3010.
- AKŞEHİRLİ HAŞİM, "*İslah-ı Medaris ve Esbab-ı İnhitatumuz*", **Sebilü'r-Reşad**, c.X, Adet 254, 19 Şaban 1331-11 Temmuz 1329, s.321-322.
- AKSEKİLİ AHMED HAMDİ, "*Medresetü'l-İrşad*", **Sebilü'r-Reşad**, c.XXI, S.538-539, Safer 1341, s.142-144.
- ALİ KAMİ, "*Mesul Kimdir?*", **İşhad** (İçtiḥad), No.80-3, 12 Eylül 1329, s.1759-1761.
- ALİMCAN el-İDRİSİ, "*Darülfünun'da Tedrisat*", **Sırat-ı Müstakim**, c.III, Adet 57, 22 Ramazan 327-24 Eylül 325, s.75.
- , "*İslah-ı Medaris Hakkında*", **Sırat-ı Müstakim**, c.V, Adet 123, 11 Muharrem-30 Kanunievvel 326, s.310-311.
- "*Alay ve Tabur İmamlarının Vezâif-i Tedrisiyeleri Hakkında Nizamname*", **Düstur**, II/6, s.332-333.
- ATAY, Hüseyin, **Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi**, Dergah yayınları, İstanbul 1983.
- AYDIN, Mehmet, "*Günümüzde İrşad Hizmetinde Görülen Bazı Yanlışlıklar*", **I. Din Şurası Tebliğ ve Müzakereleri** (1-5 Kasım 1993), Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1995, s.426-432.
- BİRİNCİ, Ali, **Hürriyet ve İtilaf Fırkası**, Dergah yayınları, İstanbul 1990.
- BALIKESİRİ SİRETİ, "*Ramazan Vaazları*", **Sebilü'r-Reşad**, c.I-VIII, Adet 21-203, 11 Şaban 1330-12 Temmuz 1328, s.403-405.
- , "*Ulema-yı Muhteremimize Bir İhtar-ı Nacizane*", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 94, 15 Cemaziyelahir 328-10 Haziran 326, s.281.
- BAYRAKTAR, Mehmet Faruk, **Türkiye'de Vaizlik**, Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları No.145, İstanbul 1997.
- BEDİÜZZAMAN, Said Nursi, **Divan ı Harbi Örfi**, Risale-i Nur Külliyyatı içinde, c.II, Yeni Asya yayınları, İstanbul 1996.
- , "*Ziya-yı Hakikat*", **Volkan**, Nr.97, 16 Rebiülevvel 1327-25 Mart 1325- 7 Nisan 1909, s.2-3.
- , "*Dağ Meyvesi Acı da Olsa Devadır Bediüzzaman-ı Kürdi'nin Fihriste-i Makasıdı ve Efkarının Programıdır*", **Volkan**, Nr.84, 3 Rebiülevvel 1327-12 Mart 1325- 25 Mart 1909, s.2-3.

- BULUT, Mehmet, **Diyanet İşleri Başkanlığının Yaygın Din Eğitimindeki Yeri**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora tezi) Ankara 1997.
- C.F., "*Vaaz-Vaizler*", **Beyanü'l-Hak**, c.VII, Adet 175, 27 Ramazan 1330-27 Ağustos 1328, s.3072-3073.
- CİRİT, Hasan, **Hadiste Vaaz, Kısacılık ve Kussas**, (Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora tezi) İstanbul İstanbul 1997.
- CELAL NURİ (İleri), "*İslam'da Vucub-ı Teceddüd 2*", **İctihad**, No.40, 1 Şubat 1327, s.983-989.
- , **İlel-i Ahlakiyemiz**, Yeni Osmanlı Matbaa ve Kütüphanesi, İstanbul 1332.
- Ceride-i İlmîyye**, c. V, Aded 51, Rebiülevvel 1338, s.1639-1643.
- "*Cevami' ve Mesacid-i Şerifede Vaaz ve Nasihat Edecek Ulema Hakkında Nizamname (13 Cemaziyelula 1332-27 Mart 1330)*", **Düstur**, II/6, s.375.
- Ç.Ş. (Çerkezşeyhizade Halil Halid), "*İçtimaiyat: Vaazın Tesirat-ı İçtimaiyesi*", **Sebilü'r-Reşad**, c.I-VIII, Adet 19-201, 26 Recep 1330-28 Haziran 1328, s.357.
- DOĞAN, Recai, **II. Meşrutiyet Döneminde Batıcılık Akımının Din ve Eğitim-Öğretim Görüşlerinin Değerlendirilmesi**, (Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora tezi), Ankara 1996.
- EBU'L KEMAL M. AKIL, "*Mesaili Diniyyemiz ve Vaizler 2*", **İslam Dünyası**, Adet 16, Sene 1, 1331/1329, s.247-249.
- , "*Mesaili Diniyyemiz ve Vaizlerimiz I*", **İslam Dünyası**, Sene 1, Adet 15, 1331/1329, s.234-236.
- ERGÜN, Mustafa, "*II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin Durumu ve Islah Çalışmaları*", **Ankara Üniversitesi Dil Tarih ve Coğrafya Fakültesi Dergisi**, c.XXX, Nr.1-2, Ankara 1982, s.59-89.
- ERGIN, Osman, **Türk Maarif Tarihi**, c.I-V, 2. Baskı, Eser Matbaası, İstanbul 1977.
- ERZURUMLU ÖMER NASUHI (Bilmen), "*Nasihah*", **Beyanü'l-Hak**, c.V, Adet 121, 4 Şaban 1329-18 Temmuz 1327, s.2200-2206.
- FİLİBELİ AHMED HİLMİ, **Tarih-i İslam**, c.II, Tab'ı Evvel, Kostantiniyye Hikmet Matbaası, İstanbul 1326.
- FATİN, "Cemiyetimiz", **Beyanü'l-Hak**, c.I, Adet 1, 9 Ramazan 326-22 Eylül 324, s.10-11.
- , "Mekatib", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 103, 19 Şaban 328-12 Ağustos 326, s.431-433.
- GÜRÜNLÜ HİLMİ (Beyazıt Dersiamlarından), "Islahat-ı Medaris Hakkında Bir Mutalaa", **Sırat-ı Müstakim**, c.III, Adet 65, 19 Zilkade 327-19 Teşrinisani 325, s.200-204.
- GAZALİ, **İhya-i Ulumi'd-Din**, c.I-IV, Kahire 1968.
- H., "*Medresetü'l-Vaizin*", **Sebilü'r-Reşad**, c.XI, Adet 273, 5 Muharrem 1332-21 Teşrinisani 1329, s.194-195.
- HÜSEYİN HAZIM, "*Meviza-i Hasene*", **Beyanü'l-Hak**, c.III, Adet 68, 4 Recep 1328-28 Haziran 1326, s.1342-1344.
- HANIOĞLU, Şükrü, **Bir Siyasal Düşünür Olarak Doktor Abdullah Cevdet ve Dönemi**, Üçdal Neşriyat, İstanbul 1981.
- HASAN SABRİ (Talebe-i Ulumdan), "*Makam-ı Meşihatın Bir Tamimi Münasebetiyle Din, Ulema*", **Beyanü'l-Hak**, c.VI, Adet 151, 6 Rebiülahir 1330-12 Mart 1328, s.2690-2693.

- HATEMİ, Hüseyin, "19. Yüzyılda Medreseler", **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye An-siklopedisi**, c.II, İletişim yayınları, İstanbul 1985, s.501-510.
- HAYDAROĞLU, İlnur Polat, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Okullar**, Ocak Yayın-ları, Ankara 1993.
- HAZIM, "Açık Mektup Fazıl Mütefekkir Mehmed Abidullah Efendi Hazretlerine", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 102, 12 Şaban 328-5 Ağustos 326, s.414-416.
- "İslah-ı Medaris Nizamnamesi (10 Zilkade 1332-18 Eylül 1330)", **Düstur**, Tertib-i Sani, c.VI, s.1325-1330.
- İ.H. (Kılıçzade Hakkı), "Pek Uyank Bir Uyku (II)", **İçtihad**, No.57, 7 Mart 1329, s.1261-1264.
- İkinci Beş Yıllık Kalkınma Planı**, 1968-1972, Devlet Planlama Teşkilatı, Ankara 1967.
- "İntibah-ı İslam", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 84, 4 Rebiülahir 328-f Nisan 326, s.109-111.
- "İttihad-ı İslam'ın Esası Rabta-i Diniyeyi Takviyedir", **Sebilü'r-Reşad** el-Belağ'dan iktibas, c.XII, Adet 287, 14 Rebiülahir 1332-27 Şubat 1329, s.18-19.
- "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi", **Volkan**, Nr. 48, 26 Muharrem 1327-4 Şubat 1324-17 Şubat 1909, s.1-2.
- "İttihad-ı Muhammedi Cemiyeti Nizamnamesi", **Volkan**, Nr.75, 23 Safer 1327-3 Mart 1325-16 Mart 1909, s.2-4.
- KARA, İsmail, **İslamcıların Siyasi Görüşleri**, İz Yayıncılık, İstanbul 1994.
- KATİP ÇELEBİ, **Mizanü'l-Hak Fi İhtiyari'l-Ahakk**, Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, Haz: Orhan Şaik Gökyay, İstanbul 1993.
- KAZANLI HALİM SABİT "İslah-ı Medaris Münasebetiyle", **Sırat-ı Müstakim**, c.V, Adet 124, 17 Muharrem-5 Kanunisanı 326, s.324-336.
- KILIÇZADE HAKKI (Kılıççoğlu), **İtikadat-ı Batıluya İlan-ı Harp**, 1. Tabı, Sancakçıyan Mat-baası, İstanbul 1329.
- KIRIMLI YAKUP KEMAL, "İslam'da Teseülün Mezmuniyeti, Netaic-i Müellimesi", **Sırat-ı Müstakim**, c.III, Adet 63, 4 Zilkade 327-5 Teşrinisanı 325, s.169-171.
- KONYALI A. ATIF, "Ramazan-ı Şerifte Vaaz ve Nasihat", **Beyanü'l-Hak**, c. III, Adet 78, 15 Ramazan 1328-6 Eylül 1326, s.1499-1500.
- M. ŞEMSEDDİN (Günaltay), "Bir Milleti Sefalete Saik Kuvvetler ve Kurtaracak Eller", **Sebi-lü'r-Reşad**, c.I-VIII, Adet 16-198, 5 Recep 1330-7 Haziran 1328, s.297-300.
- , "Vaizler Meselesi", **Sebilü'r-Reşad**, c.X, Adet 256, 4 Ramazan 1331-25 Temmuz 1329, s.352-354.
- , **Hurafattan Hakikate**, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1332.
- , **Zülmekten Nura**, İkinci tabı, Sebilürreşad Kütüphanesi:6, Tevsi-i Tabaat Matbaası, İstanbul 1331.
- M.N.D., "Zavallı İslamiyet!...", **Sırat-ı Müstakim**, c.VII, Adet 159, 28 Ramazan 1329-8 Eylül 1327, s.40-42.
- MANASTIRLI İSMAIL HAKKI, "Senürihim Ayatına f'ilafaki ve fi Enfüsühim Hatta Yetebey-yene Lehüm Ennehü'l-Hakk", **Sırat-ı Müstakim**, c.III, Adet 53, 24 Şaban 327-27 Ağus-tos 325, s.1-3.
- MARDİN, Şerif, **Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908**, 4. Baskı, İstanbul 1992.
- "Matbuat: Müslümanları Hayata Davet", **Sırat-ı Müstakim**, c.VII, Adet 176, 28 Muharrem 1330-5 Kanunisanı 1327, s.319-320.
- "Medaris-i İlmiye Nizamnamesi" (16 Safer 1328-13 Şubat 1325), **Düstur**, Tertib-i Sani, c.II, s.127-138.

- "*Medresetü'l-Vaizin Nizamnamesi*", **Düstur**, II/6, s.212-215.
- Medresetü'l-Vaizin Nizamname ve Talimatnamesi**, Evkaf Nezareti, Matbaa-i Amire, İstanbul 26 Rebiülevvel 1332/6 Şubat 1329.
- MEHMED ŞÜKRÜ, "*Vaizlerimiz Hakkında Bir Kaç Söz...*", **Beyanü'l-Hak**, c.VII, Adet 174, 20 Ramazan 1330-20 Ağustos 1328, s.3052-3054.
- MEHMED AKIF (Ersoy), "*Hasbihal*", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 95, 22 Cemaziyelahir 328-17 Haziran 326, s.290-291.
- , "*Hasbihal*", **Sebilü'r-Reşad**, c.IX-II, Adet 227, 3 Kanunisani 1328-8 Safer 1331, s. 336-337.
- , "*Tenkid ve Takriz: Zulmetten Nura*", **Sebilü'r-Reşad**, c.X, Adet 245, 9 Mayıs 1329-16 Cemaziyelahir 1331, s.187-188.
- , Safahat, Milli Eğitim Basımevi, İstanbul 1996.
- MEHMED CEMAL, "*Hala Cehalet mi Telkin Edilecek?*", **İslam Dünyası**, Adet 18, Sene 1, 4 Muharrem 332-21 Teşrinisani 329, s.287-288.
- Mevaiz-i Diniye**, İkinci Kısım, Osmanlı İttihat Terekki Cemiyeti Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertip edilmiştir, İstanbul Matbaa-yı Amire 1329.
- Mevaiz-i Diniye**, Birinci Kısım, Osmanlı İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin Şehzadebaşı Kulübü Heyet-i İlmiyesi tarafından tertip edilmiştir, İstanbul Daru't-Tıbaati'l-Amire 1328.
- MUSA CARULLAH (Bigiyef), "*İçtimaiyat: Medeniyet Dünyası Terakki Etmiş İken İslamiyet Alemi Niçin İndi?*", **İslam Dünyası**, Adet 1, Sene 1, 6 Rebiülahir 331-2 Mart 329, s.4-6.
- , **Halk Nazarına Bir Nice Mesele**, Kazan 1912.
- MUSA KAZIM, (Muharriri: Eşref Edib), "*Kuvvet Hazırlamak 2*", **Sırat-ı Müstakim**, c.III, Adet 59, 6 Şevval 327-8 Teşrinievvel 325, s.99-102.
- , "*Mesalik-i İrsad*", **Sırat-ı Müstakim**, c.I, Adet 10, 1 Şevval 326-14 Teşrinievvel 324, s.151-152.
- , **Dini, İçtimai Makaleler**, Evkaf-ı İslamiye Matbaası, 1336.
- MUSTAFA ASIM, "*Dindarlık ve Dinsizlik Makale 2*", **Beyanü'l-Hak**, c.II, Adet 50, 25 Safer 1328-22 Şubat 1325, s.1054-1057.
- MUSTAFA HAKKI, "*Ulema-yı İslamiye ile Hasbihal*", **Beyanü'l-Hak**, c.II, Adet 34, 2 Recep 1327-6 Temmuz 1325, s.795-796.
- , "*Vaizin-i Kiram İçin Vazaif-i Mühimme*", **Beyanü'l-Hak**, c.II, Adet 37, 23 Recep 1327-27 Temmuz 1325, s.854-857.
- MUSTAFA SABRİ, "*Beyanü'l-Hakın Mesleği*", **Beyanü'l-Hak**, c.I, Adet 1, 9 Ramazan 326-22 Eylül 324, s.2-4.
- , "*Talebe-i Uluma*", **Beyanü'l-Hak**, c.II, Adet 33, 23 Cemaziyelahir 327-29 Haziran 325, s.764-768.
- ORTAYLI, İlber, "*Osmanlı İmparatorluğunda Amerikan Okulları Üzerine Bazı Gözlemler*", **Amme İdaresi Dergisi**, c.XIV, Ankara 1982.
- OSMAN NURİ (Talebe-i Ulumdan Kıırımı Hocazade), "*Bugünkü Mevizalar*", **Beyanü'l-Hak**, c.VI, Adet 151, 6 Rebiülahir 1330-12 Mart 1328, s.2693-2694.
- PRENS SAİD HALİM PAŞA, **Buhranlarımız**, Şems Matbaası, İstanbul 1335/1338.
- "*Sırat-ı Müstakim Risale-i Muhtereme-i Diniyesine*", **Sırat-ı Müstakim**, c.III, Adet 78, 21 Safer 328-18 Şubat 325, s.416-417.

- SADULLAH, "*Ulema-yı Kiram ve Talebe-i Uluma Açık Mektup Muharriri Meccüddin Efen-diye*", **Sebilü'r-Reşad**, c.XI, Adet 268, 29 Zilkade 1331-17 Teşrinievvel 1329, s.121.
- SAMİZZADE SÜREYYA, "*Vaaz ve Vaizliğe Dair*", **İslam Dünyası**, Sene 1, Adet 23, 1332/1329, s.371-374.
- SATI BEY, "*Medeniyet-i İslamiye*", **Tedrisat-ı İbtidaiye Mecmuası**, No.11, 1 Nisan 1327, s.181-189.
- SEMİZZADE ELHAC MEHMED, "*Muhterem Beyanü'l-Hak İdare-i Aliyyesine*", **Beyanü'l-Hak**, c.V, Adet 122, 11 Şaban 1329-25 Temmuz 1327, s.2216.
- SIRMA, İhsan Süreyya, **II. Abdülhamid'in İslam Birliği Siyaseti**, İstanbul 1994.
- ŞEVKETİ, **Medaris-i İslamiye İslahat Programı**, İstanbul, Hürriyet Matbaası, İlk Basma, 1329.
- "*Şuun: Vaizler*", **Sırat-ı Müstakim**, c.IV, Adet 103, 19 Şaban 328-12 Ağustos 326, s.437-438.
- "*Tekamülât-ı Diniye*", **İkdam**, No.7058, 7 Zilhicce 1334-5 Teşrinievvel 1916, s.2.
- "*Tevcih-i cihat Nizamnamesi (2 Ramazan 1331-23 Temmuz 1329)*", **Düştur**, Tertib-i Sani, c.V, s.608-617.
- TOSUN, Cemal, "*İlahiyat Fakültelerinde Vaizlik Eğitimi*", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.XXXVI, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1997, s.179-221.
- TRABZONİ A.A., "*Hayretlerim ve Ümitlerim*", **Beyanü'l-Hak**, c.VI, Adet 132, 29 Şevval 1329-10 Teşrinievvel 1327, s.2386-2390.
- TUNAYA, Tarık Zafer, "*Amme Hukukumuz Bakımından İkinci Meşrutiyetin Siyasi Tefekküründe 'Garbcılık' Cereyanı*", **İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası**, c.XIV, S.3-4, İstanbul 1948, s.585-630.
- , **İslamcılık Cereyanı**, Baha Matbaası, İstanbul 1962.
- , **Türkiye'de Siyasal Partiler II. Meşrutiyet Dönemi 1908-1918**, c.I, Hürriyet Vakfı yayınları, İstanbul 1984.
- , **Türkiyenin Siyasi Hayatında Batılılaşma Hareketleri**, Yedigün Matbaası, İstanbul 1960.
- UĞUR, Mücteba, "*Va'z, Kıssacılık ve Hadiste Kussas*", **Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi**, c.XXVIII, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 1986, s.291-326.
- UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, **Osmanlı Devletinin İlimiye Teşkilatı**, 3. Baskı, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1988.
- (Derviş) VAHDETİ, "*Kuvve-i Maneviyyeyi Kırma*", **Ne Fenadır!**, **Volkan**, Nr.49, 27 Muharrem 1327-5 Şubat 1324- 18 Şubat 1909, s.2-3.
- , "*Zaman! Asır!*", **Volkan**, Nr.73, 21 Safer 1327-1 Mart 1325-14 Mart 1909, s.2-3.
- "*Vaizlere İhtar*", **Beyanü'l-Hak**, c.II, Adet 39, 7 Şaban 1327-10 Ağustos 1325, s.877-879.
- VASIF, "*Mektup*", **Sırat-ı Müstakim**, c.III, Adet 75, 30 Muharrem 328-28 Kanunisanı 325, s.361-364.
- Volkan Gazetesi**, Haz. M. Ertuğrul Düzdağ, İz Yayıncılık, İstanbul 1992.
- YAZICI, Nesimi, "*Osmanlıların Son Döneminde Din Görevlisi Yetiştirme Çabaları Üzerine Bazı Gözlemler*", **Diyanet Dergisi**, c.XXVII, S.4, Ankara 1991, s.55-123.
- YUSUF SUAD, "*Hutbe*", **Beyanü'l-Hak**, c.I, Adet 10, 13 Zilkade 1326-24 Teşrinisanı 1324, s.204-207.
- ZENGİN, Zeki Salih, **II. Meşrutiyet Döneminde Medreselerin İslah Hareketleri ve Din Eğitimi 1908-1918**, (Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Basılmamış Yüksek Lisan tezi), Kayseri 1993.